

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01.РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ҲАМРОЕВА ОРЗИГУЛ ЖАЛОЛОВНА

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ПОЭТИКАГА ДОИР РИСОЛАЛАРДА
ҚОФИЯ ИЛМИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

**10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва
таржимашунослик**

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент – 2022

**Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Contents of Dissertation Abstract of Doctor of Science (DSc) on
Philological Sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора наук (DSc) по
филологическим наукам**

Ҳамроева Орзигул Жалоловна Темурийлар давридаги поэтикага доир рисолаларда қофия илмининг қиёсий таҳлили.....	3
Hamroyeva Orzigul Jalolovna Comparative analysis of the science of rhyme in treatises on poetics of the Timurid period.....	32
Ҳамраева Орзигул Джалоловна Сравнительный анализ науки о рифме в трактатах по поэтике периода Тимуридов.....	59
Эълон қилинган ишлар рўйхати List of published works	64
Список опубликованных работ	

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01.РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ҲАМРОЕВА ОРЗИГУЛ ЖАЛОЛОВНА

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ПОЭТИКАГА ДОИР
РИСОЛАЛАРДА ҚОФИЯ ИЛМИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

**10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва
таржимашунослик**

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2022.2.DSc/FH439 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.tsuull.uz) ва "Ziyonet" Ахборот таълим порталида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:	Болтабоев Ҳамидулла Убайдуллаевич филология фанлари доктори, профессор
Расмий оппонентлар:	Шодмонов Нафас Намозович филология фанлари доктори, профессор Эшонкулов Хуснидин Примович филология фанлари доктори, профессор Қобилова Зебохон Бакировна филология фанлари доктори, доцент
Етакчи ташкилот:	ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги DSc/03/30/12.2019/Fil.19.01 рақамли Илмий кенгаш асосидаги бир марталик илмий кенгашнинг 2022 йил 26 "ноябр" соат 10 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси. 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-12-44. (www.tsuull.uz).

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (229 рақам билан рўйхатга олинган) (Манзил: 100100, Тошкент, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси. 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-12-44 (www.tsuull.uz).

Диссертация автореферати 2022 йил 14 "ноябр" куни тарқатилди.

2022 йил 14 "ноябр" даги 1 рақамли реестр баённомаси

Ш.С.Сирожиддинов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги бир марталик илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Қ.У.Пардаев
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги бир марталик илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.д., доцент

Н.А.Жабборов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги бир марталик илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (Докторлик диссертацияси аннотацияси)

Мавзунинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослиги, хусусан, мумтоз шарқ адабиётшунослиги, унинг назарий асослари тадқиқи мумтоз матнлар ва уларнинг бадиий-поэтик таҳлилини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга. Шу боис мумтоз адабиётда шеърининг етакчилигини, шеършунослик тарихи, вазн, қофия, шеърининг нутқ, шеърининг назарий асослари, шеърининг санъатлар, шеърининг шакллари каби масалалар ва уларнинг ўзига хослигини белгилаш муҳим вазифалардан бири бўлиб келмоқда.

Дунё адабиётида, шу жиҳатдан “илми адаб”, кейинчалик “илми сегона”нинг таркибий қисмларидан бири бўлган мумтоз қофия илми назарияси, қофиянинг асосий унсурлари, таркибий қисми, қофия ҳарф ва ҳаракатлари, қофиядаги нуқсонлар, қофия турларининг назарий асослари арабий, форсий ва туркий рисолалар тадқиқи асосида ягона назарий категорияларини тақдим қилиш, жаҳон, хусусан, туркий қофия илмининг ўрганилиши долзарб масалалардан бирига айланмоқда.

Ўзбекистонда мамлакат стратегик ривожининг бош омиллари белгиланар экан, “Мана шу стратегияга мувофиқ, барча соҳа ва тармоқлар қатори маданият ва санъат, адабиёт, оммавий ахборот воситалари равнақини янги босқичга кўтаришни биз ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз... Аввало, халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадлар кўзда тутилган”¹. Темурийлар даврида қофия илми назарий таълим сифатида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Ушбу давр вакиллари Шайх Аҳмад Гарозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Фахрий Исфаҳоний, Ҳусайн Воиз Кошифий, Атоуллоҳ Ҳусайний каби ижодкорларнинг асарлари қофиянинг назарий асослари чуқур ва муфассал ёритилгани билан алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур асарлар ҳақида ўзбек адабиётшунослигида сўнгги йилларда баъзи мақола ва тадқиқотлар яратилган бўлса-да, уларнинг ўзаро қиёсий таҳлили фундаментал тарзда ва қофиянинг унсурлари сатҳида махсус ўрганилмаган эди. Темурийлар даврига оид қофия рисолаларини ўзаро қиёсий тадқиқ қилиш адабиётшуносликнинг долзарб масалаларидандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонлари,

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир” нутқи//<http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017>.

2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар ривожланишининг I.«Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертациянинг мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи. Темурийлар давридаги фан ва адабиёт ривожини, шеър тузилиши, қофияшуносликни ўрганишга оид тадқиқотлар дунёнинг қатор етакчи илмий марказларида, жумладан, Оксфорд университети, Кембриж университети (Буюк Британия); دانشگاه فردوسی مشهد, دانشگاه تهران (Эрон); İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Gazi Üniversitesi (Туркия); Балх давлат университети (Афғонистон), Aligarh Muslim University, Delhi University (Ҳиндистон); Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu va Z. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu (Озарбайжон); Восточный факультет при СПбГУ, Институт восточных рукописей в Санкт-Петербурге (Россия); Институт востоковедения АН Украины им. А. Крымского (Украина); Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хатти ба номи Рӯдакӣ (Тоҷикистон); Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Самарқанд давлат университети, Ўзбекистон халқаро ислом академияси (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Шеършуносликнинг шаклланиши, тараққиёт тадрижи, мумтоз шеършунослик ва замонавий шеър тизими, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, тамойиллари, шеършунослик таркибий қисмлари: вазн, қофия ва ифода тарзи, шеър тузилишида ритмик бўлакларнинг ўрни ва шеърий нутқнинг ички қурилишига доир қуйидаги натижаларга эришилган: ислом даври шеъриятида қофия тизими ва унинг тадрижий тараққиёти миллий, хусусан, ўзбек, турк, озарбайжон, форс-тожик, афғон, татар, араб шеър тузилиши, қофия хусусиятлари, қофия тараққиёти ва генезиси очиб берилган (İstanbul Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Оксфорд университети, دانشگاه تهران, Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хатти ба номи Рӯдакӣ, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети).

Жаҳон шеършунослигида қофия тизимини янги ёндашувлар ва техник имкониятлар ёрдамида тадқиқ этиш учун қуйидаги йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: қадимги ва замонавий қофия ҳамда уларнинг ички қурилишини назарий-амалий жиҳатдан қиёслаш, қофия тизимида вазн, қофия, қофия ҳаракатлари, қофия турлари, қофия унсурлари, ритм, банд, урғу, ритмик такрорлар, бадиий воситалар каби шеърӣ унсурлар мутаносиблигини ўрганиш; шеършуносликдаги янги ёндашувлар, қарашлар ва назарияларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш; қофия назариясига оид қўлёзмалар феҳристини тузиш; қофияни тадқиқ этишнинг компьютер технологияларига асосланган замонавий дастурлари ва усулларини ишлаб чиқиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Мумтоз поэтика илмига оид тадқиқотлар турли даврларда турли усул ва методлар асосида тадқиққа тортилган. Қофия тизими, унинг ривожланиш тамойиллари, қофияшунослик тараққиёти муаммолари ҳар бир тарихий даврда тадқиқотчилар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Жаҳон ва ўзбек адабиётшунослигида қофия илми билан бир бутунликни ташкил қилувчи аруз ва бадиият илми етарлича тадқиқ этилган. Бироқ қофия ва қофия назариясига оид рисолаларнинг ўрганилиши, бу илмга доир тугал тадқиқотнинг мавжуд эмаслиги, қолаверса, туркий қофияшуносликнинг шаклланиши босқичи тадқиқ этилмагани бу илмни тарихий-қиёсий йўналишда ўрганиш заруратини туғдиради.

Темурийлар даври ва унга қадар (XII-XV асрлар) яратилган араб, форс-тожик ва ўзбек шеършунослигига доир асарларни, жумладан, ўрта асрлар қўлёзмалари ва рисолаларини тадқиқ этиш, қадимги давр ва ўрта асрлар қофия тизимларини ўрганиш, олимлар илмий мероси, ёндашув ва қарашларини белгилаш, мумтоз адабиётнинг бадиий воситалари ва қофия тизимлари тараққиётини белгилаш бўйича дунё адабиётшунослигида муайян илмий изланишлар олиб борилган.

Ф. Гладвин, Даудпота У. (Ҳиндистон), А.Арберри (Лондон), Кийа Садек (Эрон), Ҳ.Блошман, Б. Рейнерт (Германия), Д.Де Уис, E.G. Browne, Clinton J.W. (АҚШ), М.Симидчева (Канада), Е.Э. Бертельс, П.А.Гринцер, А.А. Азер, С.Н.Батсиева, Д.А.Огенесян, И.Ю.Крачковский, А.Б.Куделин, Д.В.Фролов, И.В.Стеблева, Н.Ю.Чалисова (Россия), В.В. Котетишвили (Грузия), Ф.Купрулу, Г.Аллахвердиев (Туркия), Р.Мусулмонкулов, Ш.Нўъмоний, У.Тоиров, М. Шарифов, С.Амиркулов, У.А.Юсуфов. (Тожикистон), Ш.С.Калиева (Қозоғистон), А.Рустамов, И.Султон, У. Тўйчиев, А.Ҳожиаҳмедов, В.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев, Б.Тўхлиев, С.Рустамий, Г.Тўйчиева, Д.Юсупова (Ўзбекистон) каби олимлар ўз тадқиқотларида ўрта асрларда кенг ривож топган адаб илмлари, хусусан, илми аруз, илми қофия, илми бадиъ, илми балоғага бағишланган рисолалар мисолида араб, форс, туркий қофиянинг ўзига хос хусусиятлари, мумтоз поэтика билан боғлиқ

муаммоларни кун тартибига қўйиб, уларга доир ўз қарашларини билдириб ўтганлар².

Дунё миқёсида Ж.С.Мейсами (Буюк Британия), В.М.Жирмунский, М.Л. Рейснер, Б.Я.Шидфар, И.М.Фильштинский, М-Н.Османов, Д.Самойлов, М.Л.Гаспаров (Россия), Ж.Ландау (Франция), Б.Сирус, Х.Шарифов, Р.Х.Ҳодизода, А.Саттарзода, Т.Мардоний, С.Ж.Чиллаев (Тожикистон), Х.Усмонов, М.Бакиров (Татаристон), М.К.Хамраев, З.А.Ахметов,

² Gladwin F. "Dissertations on the Rhetoric, Prosody and Rhyme of the Persians", -Calcutta, 1801; Daudpota U. "The Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry. -Bombay, 1934; Arberry A. "Classical Persian Literature", -London, 1958; Кийа Садек. "Меъйар-и джамали" из Шамси Фахрийи Исфохони. Веженомайи фарси. -Т.4. Техрон, 1937; Blochmann H. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. - Calcutta, 1872; Reinert B. "Probleme der vormongolischen arabisch-persischen Poesiegemeinschaft und ihr Reflex in der Poetik", // "Arabic Poetry: Theory and Development", -Wiesbaden, 1973; DeWeese D. The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balagah" of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century // Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29; Simidchieva M. Imitation and Innovatsion in Timueid Poetics: Kashifi's Badayi al-afkar and Predecessors, al-Mu'jam and Hada'iq al-sihr // Iranian Studies, volume 36, number 4, 2003; Browne E.G. "A Literary History of Persia from the Earliest Times to Modern Times", Vol. 2, Cambridge, 1964; Clinton J.W. "Shams-i Qays on the Nature of Poetry", "Edebiyat", n.s. 1, № 2, с. 101 – 128, Philadelphia, 1985; Бертельс Е.Э. "Литература на персидском языке в Средней Азии", // "Советское востоковедение", Вып. 5, -М. — Л., 1948, с. 199 — 228. Азер А.А. "Персидское стихосложение и рифма", -М., 1967/ А.А.Азер. Рифма персидского стиха. Проблема восточного стихосложения. -М. 1973; Гринцер П.А. "Литературы древности и средневековья в системе исторической поэтики" // "Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения", М., 1986; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке / Изб. Соч., - М. - Л.: Академия наук, Т. II. 1956; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). - М.: Наука, 1983; С.Н. Бациева. Историко-социологический таркат Ибн Халдуна "Мукаддима". -М. 1965.; Д.А.Огенесян. Книга поэзии и поэтов. Ибн Кутайбы (828-889) как источник для историко-классической арабской поэзии. АКД. -М., 1980. / Фролов Д.В. Арабская филология. - М.: Языки славянской культуры, 2006; Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. - М.: Наука. 1991; Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. - М.: Наука, 1964; Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. - М.: Наука, 1993; Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат "Сады волшебства в тонкостях поэзии" // Ватват. Сады волшебства. - М.: Наука. 1985; Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. - М.: Восточная литература, 1997; Котетишвили В.В. "Структура персидской классической рифмы", Автореф. докт. дис., Тбилиси, 1975; Köprülü M.F. "Narezmcâhlar devrinde bir Türk lisancisi Muhammed bin Kaays ve eseri", Türkiyat mecmuasi, Istanbul, 1928; Аллахвердиев Г. "Труд Хатиба Тебризи 'Китаб ал-кафи фи-л-аруз ва-л-кавафи' как источник по восточной поэтике", Баку, 1992; Нўмонӣ, Ш. Шейр-ул-аҷам: чоғи 3 / Ш. Нўмонӣ.-Техрон, Ошно, 1968; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). - М.: Наука, 1989/ Мусульманкулов Р. "Атауллах-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики", Автореф. докт. дис., Душанбе, 1980./ Мусульманкулов Р. "Атауллах-и Махмуд-и Хусайни", Душанбе, 1983; Тоиров У. С. Саидали Қомуси қофия ва арузи шейри аҷам. Душанбе. Ирфон. 1994; Шарифов М. "Шамс-и Кайс-и Рази и его литературно-критические взгляды", Автореф. канд. дис., -Душанбе, 1985; Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. - Т.: ТашГИВ, 2002; Амиркулов С., Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннахр (қарни 19), -Д., 2010; У.Юсуфов. "Бадоеъ ул-афкор"и Кошифи ва рушди назариёти адаби дар садаи XV. -Душанбе., 2020; А.Рустамов Қофия нима? - Тошкент: Фан, 1976; А.Рустамов. Қофия структурасига оид бир "назария" ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. Отдельный оттиск. 3 / 1976; И.Султон. Адабиёт назарияси. -Т.: Ўқитувчи, 1980; У.Тўйчиев. Қофия ва унинг назарияси оид // Адабиёт назарияси. II том. -Т.: Фан., 1979; А.Ҳожиаҳмедов. Мумтоз қофия малоҳати. -Т, Шарқ, 1999; Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008; В.Раҳмонов. Шейр санъатлари. -Т.: Шарқ, 2020; Тухлиев Б.Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. - Т., 2004; Рустамий С. Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... - Т., 2018; Рустамий С. Балоғат илми. Ўқув қўлланма. -Т. 2021; Тўйчиева Г.У. Аруз в контексте газелей Амир Хусрова Дехлеви. - Т.: ТашГИВ, 2005; Тўйчиева Г.У. Ислом даври шейриятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... - Т., 2019; Д.Юсупова. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. . Филол. фан. докт. (DSc) дисс... - Т., 2019 // Д.Юсупова. Аруз ва мумтоз поэтика асослари. Дарслик. -Т.: Академнашр.2021.

А.Тилавалди (Қозоғистон), К.Рисалиев (Қирғизистон), А.Бекмурадов (Туркменистон) М.Акбарова, И.Адизова (Ўзбекистон) каби олимлар араб, форс, тожик, озарбайжон, татар, козок, қирғиз, туркман, ўзбек поэтикаси, вазн ва қофия тузилишининг тарихи ва замонавий ривожланиш тамойиллари, жумладан, мумтоз адабиётнинг образлар тизими, бадиий воситалари ва қофия асослари, иждокорлар ижодида қофиянинг қўлланиши каби масалаларни тадқиқ қилган³.

Бироқ поэтика илмининг тарихий тадрижи ва тараққиётини белгилашда муҳим ўринга эга бўлган темурийлар давридаги қофияшунослик тараққиёти илмий муаммо сифатида яхлит ҳолда фундаментал ўрганилмаганлиги ва бу даврга оид рисоалардаги қофия масалалари қофия бирликлари сатҳида қиёсан тадқиқ этилмаганлиги мазкур диссертациянинг аввалги илмий ишлардан фарқли эканлигини кўрсатади.

Тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ этишнинг долзарб муаммолари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади темурийлар даври қофияшунослигининг назарий, амалий, поэтик унсурлар кесимидаги қиёсий таҳлилини амалга

³ Meisami J.S.. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry. – London, 2003; В.М.Жирмунский. Рифма ее история и теория. Петроград. 1923; Рейснер М.Л. "К проблеме сравнительного изучения иранской и арабской поэтики (характеристика категории 'тахаллус')" // "Вестник Московского университета. Востоковедение", М., 1985 / Рейснер М.Л. "Газель в системе категорий классической иранской поэтики" // "Вестник Московского университета. Востоковедение", М., 1986 / Рейснер, 1989; Рейснер М.Л. "Эволюция классической газели на фарси X — XIV вв.", М., 1989./ Рейснер М.Л. "Персидская касыда в домонгольский период X — начало XIII века", // "Проблемы генезиса и эволюции", Автореф. докт. дис., М., 1996; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – Москва: Гл.ред.вост.лит., 1978. – С. 254; Османов М-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Д.Самойлов. Книга о русской рифме. -М., 1982; М.Л.Гаспаров. Эволюция русской рифмы // Проблемы теории стиха. – Л.: Наука, 1984; Landau J. De rythme & de raison. Paris: Presses Sorbonee nouvelle, 2013; Сирус Б.И. "Рифма в таджикской поэзии", Сталинабад, 1953.; Сирус Б. Рифма персидского стиха. // Проблемы восточного стихосложения. -М., 1973; Шарифов Х. Ташаккули афкори адаби-назариявии тоҷик дар асрҳои X-XI. Душанбе.1970 / Шарипов Х. "Формирование таджикской литературно-теоретической мысли в X — XI вв.", Автореф. канд. дис., Душанбе, 1970; Ҳодизода Р.Х. Адабиёти форси тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Ҷ.1. Душанбе.1976; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв). – Душанбе: Адиб, 2002; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. ...докт. филол. наук. – Душанбе, 2006; Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Мардонӣ, Тоҷиддин. Саҳифаҳои аз равобити адабии Арабу Ҷам (гузашта ва имрӯз). – Душанбе: Ирфон, 2010.; У.А.Юсуфов. Взаимовлияние поэтики араба и аджама (IX-XV вв.). Автореф. дисс.канд филол.наук. -Душанбе., 2021; С.Ж.Чиллаев. Афкори назарӣ-адабӣ ва интиқодии Сайфҷоми Ҳиравӣ дар “Ҷомеъ ус-саноеъ вв-л-авзон”. -Душанбе. 2021; М.К.Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Авт.докт.дисс. Алматы, 1964; Усманов Х.У. Древние истоки тюркского стиха. – Казань, 1984; Усманов Х.У. Тюркский стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987; Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автореф. дисс.канд филол.наук. – Казань, 1972; Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1999; Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964; Тилавалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы, 2002; Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965; Бекмурадов А. Основные тенденции развития стихосложения в туркменской советской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ашхабад. 1980; М.Акбарова. Алешр Навоий ғазалларида қофия. -Т.: Фан., 1993. -Б. 27.

ошириш, тарихий тараққиёт тенденциялари ва ўзига хос хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

темурийлар даври қофияшунослигининг ривожланиш омилларини ўзбек (туркий) ва форс-тожик қофия назарияларининг эволюцион шаклланиш босқичи сифатида баҳолаш ҳамда шу асосда қофияга оид рисолаларининг қиёсий таҳлилини амалга ошириш;

бу давр рисолалари учун назарий асос бўлган араб ва форс-тожик тилидаги қофияга доир манбаларни қиёсий текшириш;

рисолалар асосида туркий ва форс-тожик қофияшунослигидаги *қофия унсурлари, қофия ҳаракат ва ҳарфлари, қофия айблари, қофия турлари* назарияларининг қиёсий-тарихий тавсифини ишлаб чиқиш;

қофия ҳарфларнинг келиб чиқиши ва *қофия турлари* билан бевосита ва билвосита боғланишига доир назарий қарашлар ва ёндашувларнинг ўзига хослигини белгилаш;

бу давр қофияшунослигидаги қофия турлари назариясининг хусусий ва умумий жиҳатларини белгилаш асосида темурийлар даври қофия илмида анъанавийлик ва ўзига хослик омилларини аниқлаш;

темурийлар даври қофияшунослигида *қофия, вазн ва бадиий санъатлар узвийлиги* ва ўзига хослигига оид қарашларнинг қиёсий таҳлилини амалга ошириш.

Тадқиқотнинг объектини Темурийлар даврида яратилган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи қофия”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ”, “Рисолаи қофия”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъ ул-афкор” асарлари, зарур ўринларда XV асргача яратилган қофияга доир араб ва форс-тожик тилидаги рисолалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини темурийлар давридаги мумтоз поэтикага оид рисолалардаги мумтоз қофия назарияси ва қофияга доир унсурларнинг қиёсий таҳлили ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида тавсифий, қиёсий-тарихий, тизимлаштириш ва статистик таҳлил усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги куйидагилардан иборат:

темурийлар даври қофияшунослиги Шайх Аҳмад Тарозий, Воҳид Табризий, Абдурахмон Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Ҳусайн Воиз Кошифий рисолалари асосида ўзбек ва форс-тожик қофия назарияларининг тараққиёт босқичи сифатида текширилган ҳамда ушбу рисолаларнинг қиёсий таҳлили натижасида *қофия, қофия ҳарфлари, қофия ҳаракатлари, қофия турлари, қофия айблари, радиф, ҳожиб* каби қофияга оид бирликлар сатҳида далилланган;

темурийлар давридаги рисолалар учун назарий асос вазифасини бажарган форс-тожик қофияси ва объект сифатида танланган манбаларнинг қиёси натижасида *қофия ҳарфлари* билан боғлиқ масалада Шамсиддин Қайс Розий, *қофия ҳаракатлари* назариясида Носириддин Тусий, *қофия турлари*

назариясида Шамс Қайс Розий ҳамда Носируддин Тусий асарлари бу давр қофияшунослиги учун асос вазифасини ўтаганлиги аниқланган;

қофия ҳарф ва ҳаракатлари, қофия айблари, қофия турлари сонининг турличалиги, рисолаларнинг йўналиши, характери ва муаллифларнинг мақсадлари туркий ва форсий қофияларнинг тил қонуниятлари билан бевосита боғлиқ эканлиги асосланган;

қофиянинг бадий адабиётидаги муносабати, такомил ва туркий адабиётдаги ўрни текширилиши натижасида *туркий қофия* тил имконияти билан боғлиқ эканлиги, радиф, ҳожибнинг иштироки муҳим қонуниятга айлангани, равий ва васл ҳарфларини белгилашда янги назарий қоидалар ишлаб чиқилгани, қофия ҳарфларининг қўлланиш имконияти кенгайгани, қофия айбларига муносабат ўзгаргани далилланган;

қофия турларининг генезиси, қиёси натижасида *қофия қисмлари(тактиъ)* иштирокига кўра турлари қофиянинг асосий тури эканлиги, шоирлар ижодида унинг ўрни қатъий эканлиги илмий жиҳатдан асосланган;

поэтикага оид рисолалардаги илмий-назарий маълумотларга таяниб, *аруз, қофия ва бадийят илми бир бутун илм эканлиги, бу уч илм бир-бирини тақозо қилиши, қофия айблари ва қофияга асосланувчи бадий санъатлар* рисола муаллифлари томонидан турли тамойиллар асосида илмий муомалага киритилгани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Қофияга оид назарий асос манбалар ва темурийлар давридаги қофияга доир рисолалардаги назарияга таяниб, қофия илми мустақил илм эканлиги асосланган ва унинг назарий асослари аниқланиб, тизимлаштирилган;

туркий қофияшуносликнинг ривожланиш омиллари, форс-тожик қофияшунослигидан фарқли жиҳатлари қиёсий-тарихий жиҳатдан далилланган;

форс шоирлари томонидан ихтиро қилинган қофия қисм(тактиъ)лари жиҳатига кўра турлари туркий адабиётда амалда бўлгани асосланган;

асосан форс-тожик шеъриятида қўлланган радиф ва ҳожибнинг туркий адабиётда қўлланиш ўрни кенгайгани, туркий шоирлар томонидан радиф ва ҳожибга алоҳида вазифа юклангани аниқланган;

туркий тил қонуниятидан келиб чиқиб, қофия ҳарфлари ва ҳаракатлари, қофия айбларига оид қатъий қоидалар эркинлаштирилганлиги далилланган;

қофиянинг бадий матндаги аҳамияти ва шеърнинг асоси қофия эканлиги асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги мумтоз қофия илми тарихига оид юртимиз ва хорижий олимларнинг илмий-назарий қарашлари ўрганилгани, тадқиқот доирасига бирламчи адабий ёзма ёдгорликлар, хусусан, “Фунун ул-балоға”нинг Буюк Британиядаги Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Elliott №-127 инвентарь рақамли, Фаҳри Исфаҳонийнинг “Меъёр ул-жамоли”, Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Рисолаи қофия” асарларининг Техрон давлат университетига сақланувчи 4326 инвентарь рақамли қўлёзма

нусхалари жалб этилгани ва улардан фойдаланилгани, мавжуд илмий-назарий қарашлар асосида тадқиқот хулосалари тақдим этилгани ва амалиётга татбиқ этилгани билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек ва Шарқ мумтоз поэтикаси, хусусан, қофия назариясига оид қарашлар илмий муомалага киритилган ва мавжуд манбалар ҳақидаги назарий хулоса ва тавсиялардан поэтика, мумтоз қофияга оид илмий-тадқиқот ишларини ривожлантиришда, қофияшунослик йўналишини такомиллаштиришда, мавзуга доир тадқиқот ва монографиялар яратиш, адабий алоқалар ва адабий таъсир масалаларини ўрганишда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилиши мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация хулосалари ва тавсияларидан олий таълим муассасаси талабалари учун “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Аруз ва мумтоз поэтика асослари”, “Навоийшунослик” фанларидан дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратиш, маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини такомиллаштириш, махсус курслар ишлаб чиқиш, “Ўзбек адабиёти тарихи”, “Жаҳон адабиёти” каби фанлар мазмунини назарий хулосалар билан такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқотда ишлаб чиқилган назарий ва амалий хулоса, тавсия ва ишланмалар асосида:

XI-XIII асрларга оид араб, форс тилида яратилган рисолалардаги қофияга оид илмий ёндашувларнинг туркий адабиётга таъсири, анъана ва ўзига хослик масалалари, бадий маҳорат, услуб, мавзу ва тимсоллар, жанрлар тадрижи, темурийлар давридаги поэтикага оид рисолалар қиёсига оид илмий хулосалардан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг ОТ-Ғ1-030 рақамли “Ўзбек адабиёти тарихи” кўп жилдлик монографияни (7-жилд) чоп этиш” (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 18 майдаги 04/1-554-сон маълумотномаси). Натижада Темурийлар даври адабиёти қисмида бу даврда яратилган поэтикага оид манбаларнинг қиёсий таҳлили, шунингдек, тайёрланган монография мазмунан янги, таҳлилий маълумотлар билан бойитилган.

Қофия илми аруз ва илми бадеъ сингари Шарқ халқлари тафаккурида яратилган шеърият шаклига оид илмий-назарий умумлашмалар мажмуи бўлиб, унинг илм ва махсус фан сифатида шаклланиши, адабиётшуносликдаги тадқиқи, адабиётнинг тарихий ривожидagi мавжуд жараёнларни баҳолашда, қофия илмининг поэтика илми генезисида тутган ўрнига оид илмий-назарий ёндашувлардан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг PZ-20170927147 рақамли “Қадимги даврлардан XIV асргача бўлган туркий ёзма манбалар тадқиқи” (2018-2020 йиллар) мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган. (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 18 майдаги 04/1-556-сон маълумотномаси). Натижада темурийлар даврида яратилган рисолалар

юртимиз миллий-маънавий ва адабий меросининг ажралмас қисми эканлиги исботланган.

Навоий ва темурийлар даври, адабий алоқалар ва илмий муҳитга оид хулосаларни беришда, темурийлар даврида аруз, илми бадеъ ва қофия илмига оид рисолаларнинг яратилиши ва Навоий ижодида поэтика масалалари, Навоийнинг тарихий ва илмий асарларида олимнинг илмий ёндашув ва таҳлил тамойилларини белгилашда, “Мезон ул-авзон”, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарларида келтирилган поэтика ва унинг таркибий қисмлари аруз, бадий санъатлар, қофия илмига оид қарашлари темурийлар давридаги поэтика доир рисолалардаги илмий ёндашувларнинг қиёсий таҳлили хулосаларидан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг ПЗ-20170926459 - “Навоийшунослик тарихи (XX – XXI асрлар)” (2018-2020 йиллар) мавзусидаги амалий гранти бажарилишида фойдаланилган. (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 18 майдаги 04/1-555-сон маълумотномаси). Натижада рисолалардаги қофияга доир унсурлар қиёси асосида темурийлар даври адабиётшунослигининг ўзига хос хусусиятларини белгилашга эришилган;

бадий адабиётда шакл ва мазмун мутаносиблиги, шоир услуби ва маҳорати, поэтик унсурларнинг амалий татбиғи, Атоуллоҳ Ҳусайний асарлари билан боғлиқ илмий материаллардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг “O‘zbekiston tarixi” телеканалида “Тақдимот” кўрсатуви сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2022 йил 04 июлдаги 06-28-980-сон маълумотномаси). Натижада телекўрсатувларнинг сифати ошган, аждодларимизнинг миллий маънавиятимизни шакллантиришдаги ўрни, уларнинг жаҳон тамаддуни ва маданиятига қўшган ҳиссаларини англаш ҳамда идрок этиш кучайган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 15 та илмий-амалий анжуманда, шу жумладан, 8 таси халқаро ва 9 та республика анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 1 монография, 1 та қўлланма ва 42 та илмий иш нашр этилган, шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 26 та мақола, 15 таси республика ҳамда 11 таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 4 та боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 266 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги, хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи, муаммонинг ўрганилганлик даражаси,

тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети, тадқиқот усуллари, илмий янгилиги, амалий натижалари, ишончилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, апробацияси, эълон қилинган ишлар ва тадқиқот тузилиши кўрсатилган.

Диссертациянинг **“Мумтоз қофиянинг назарий асослари ва манбалари”** бобининг дастлабки фаслида **“Мумтоз қофия ҳақидаги илмнинг шаклланиши”** масаласи ўрганилган. Мумтоз поэтиканинг таркибий қисмларидан бири - қофия илми қадим тарихга эга бўлиб, унинг назарий асослари дастлабки даврлардан оқ шакллана бошлаган. Илми баён, илми маоний, бадиият илми таркибида мазмун ва шакл мутаносиблиги, ритм ва оҳангдошлик, товуш такрори, қофия, насрдаги шеърини унсурлар ва жанрлар муносабати каби масалалар дастлаб тилшуносликнинг сарф-наҳв бўлими замирида ўрганилган бўлса, кейинчалик бу илм алоҳида шеършунослик ва балоғат фанлари сифатида алоҳида ажралиб чиқди. Поэтика ва қофия илми назарияси, унинг алоҳида илм сифатида такомиллашиши, махсус рисола ва қўлланмаларнинг яратилиши темурийлар ҳукмронлиги даврида янги босқичга кўтарилди. Темурий ҳукмдорларнинг илмга, адабиётга муносабати, ҳомийлиги бир неча турдаги адабиётлар қаторида илмий-назарий асарларнинг яратилишига сабаб бўлди. Темурийлар давридаги муҳит таъсирида аруз, илми бадеъ ва қофия илмига оид рисолалар яратилиши поэтика илмининг назарий асослари юқори даражада ишлаб чиқилганини кўрсатади. Қофия илмига бағишланган рисолаларнинг аксариятида қофия илмининг назарий асослари пухта ва мукаммал ишлаб чиқилгани бунинг ёрқин далилидир. Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи қофия”, Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ”, “Рисолаи қофия”, Хусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъ ул-афкор” асарлари ана шундай муҳим манбалардан биридир. Бу рисолаларнинг яратилишида бир қанча араб ва форс тилидаги манбалар назарий асос вазифасини бажарган бўлиб, уларнинг тадқиқи қофия илмининг шаклланиши ва тараққиётини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабдан бу илмнинг шаклланиш босқичини ўрганиш талаб қилинади. Биз қофия илмининг тадрижий тараққиётини қуйидаги босқичлар асосида тадқиқ қилишни мақсад қилдик:

1. Мумтоз қофиянинг назарий асослари бадиият илмига оид манбаларда дастлабки илмий қарашлар таркибида пайдо бўла бошлади⁴. Сўз санъати, бадиийлик, унинг ўзига хос хусусияти, шеърда қофия танлай олиш, байтлар ўртасидаги боғлиқлик, мазмуний мувозанат кабилар олимлар эътиборида бўлган (Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний “Маҳосин ул-калом”, Умар Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға” (XI), Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийк ус-сеҳр” (XI-XII), Шарафиддин Ромийнинг “Ҳадоийк ал-ҳақойик” (XIV),

⁴ Оганесян Д.А. “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. –М., 1980.

Фахри Исфаҳонийнинг “Меъёри жамоли” (XIV), Ал-Халавийнинг “Дақойик аш-шеър” (XIV)⁵.

2. Адабий тур ва жанрлар муносабати мумтоз поэтиканинг муҳим қисмларидан бири сифатида бу икки истилоҳ изоҳига бағишланган рисолаларда қофиянинг назарий асосларига бағишланган илмий қарашлар мавжуд (Кудама ибн Жаъфарнинг “Нақду-ш-шеър” (v.922/948), Ибн Қутайбанинг “Шеър ва шуаро” (IX-X), Ибн Халдуннинг “Муқаддима”)⁶.

3. Дастлаб илми бадеъ таркибида тадқиққа тортилган мумтоз қофия назарияси алоҳида рисолаларда, кейинчалик алоҳида қисмлар остида тақдим қилина бошланди. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотиҳ ул-улум” (X) асарида қофия назариясига оид илмий-назарий қарашлар анча кенгайиб, алоҳида рисолаларнинг яратилишига замин яратиб берган⁷.

4. Кейинчалик илми бадеъ ва мумтоз қофия узвийлиги асосидаги назарий фикрларнинг такомилли вазн ва қофия илмига кўчган. (Абу Закарийё(Ал-Хатиб) ат –Табризийнинг “Ал-кафи фи-л аруз вал қавофий (“Аруз ва қофияга оид кифоя”))” (XII)· Юсуф Азизийнинг “Аруз” (XV), Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мажолис ун-нафоис”, З.М.Бобурнинг “Мухтасар”)⁸.

5. Мумтоз поэтиканинг ҳар уч илми (аруз, илми бадеъ, қофия) тадқиқига бағишланган рисолалар яратила бошланди, мумтоз шеър илмига, шеършунослик назариясига алоҳида эътибор берила бошланди. (Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-муъжам фи маъойири ашъор ул-ажам” (XIII), Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор”)⁹.

6. Дастлаб мумтоз поэтика илмига бағишланган рисолаларда қофия алоҳида илм сифатида эмас, бадиият ва аруз вазни таркибида, уларнинг қонуниятларини изоҳлаш мақсади билан келтирилган бўлса, бу даврга келиб

⁵ Арасту. Фи синоъати-ш-шеър/Поэтика. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2018. –Б. 119.; Ибн Сина. Фанни шеър // Наука Поэтики. –Душанбе, 1985. –Б. 74.; Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика, фалсафий қарашлар, шеър санъати. –Т.: 1980, -Б. 89.

⁶Оганесян Д.А. “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. –М., 1980. Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Хадуна «Муқаддима». –М.: Наука. 1965.

⁷ Р.М.Баҳодиров. Абу Абдуллоҳ Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. –Т.: Ўзбекистон. 1995. –Б. 144.; Зиёвудинова М.Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ул-улум” асарида поэтика. –Т., 2001. –Б. 35.

⁸ Абу Закарийё (ал-Хатиб) ат-Табризий. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролов) / Классический арабский стих. История и теория аруда. –Москва: Наука, 1991. С.245-343. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. 16 том. МАТ. 20 томлик. –Т.: Фан, 2000. –Б. 43-98.; Бобир Заҳридин. Мухтасар. (нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). –Т.; Фан. 1971. Б.412.

⁹ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. - Душанбе: Адиб, 1991. - Саҳ. 161.; Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам.(перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова) – Москва, 1997. –С.464; Носир ад-Дин Туси. Ми’йар ал-аш’ор. — Тейхрон, 1325; Ваҳид Табризи. Джам и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е Бертельса. – М.: Наука, 1959. –С.158; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. - Т.: Хази́на, 1996; Kamal ad-din Husayn Va-iz Kashifi. Badai-al-afkafi san-i al-ash’ar (Новые мысли о poeticheskom iskusstve) Izdanie teksta, predislovie, primechaniya i ukazateli R.Musul’mankulova. – М.: Nauka, 1977.; Koshifi Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavori. Badoe’u-l-afkor fi sanoe’i-lash’or. Virosta va guzordai Mir’aloluddini Kazzozai.-Tehron: Nashri markaz. 1369.– 387 s.

қофия алоҳида илм сифатида шакллана борди, такомиллашди (Абулҳасан Али Сараҳсий Баҳромий “Канз ул-қофия”, Абдурахмон Жомий “Рисолаи қофия”, Атоуллоҳ Хусайний “Рисола дар қофия”) ¹⁰.

XX аср бошларида Абдурахмон Саъдий¹¹ ва Абдурауф Фитрат¹² каби олимлар адабиёт назарияси оид қарашларини матбуот орқали эълон қилиш билан бирга, назарий илмлар йиғинди бўлмиш дарсликларда қофиянинг ўзига хос кўринишларини XX аср ўзбек шеърятини мисолида асослаб бердилар.

Дастлабки бобнинг иккинчи фаслида **“Назарий асос манбалар таснифи”** келтирилади. Маълумки, мумтоз поэтика таркибидаги аруз, бадиият илми ва мумтоз қофия назарияси дастлаб араб адабиётида шаклланди. Сўнг форс адабиётида такомиллашди.

Кейинчалик қофия илми алоҳида илм сифатида темурийлар давридаги поэтикага доир рисолалар таркибида, қофия илми назарияси акс этган мустақил рисолаларда такомилга эришди. Темурийлар даврига келиб яратилган рисолаларда қофиянинг мустақил илм сифатидаги такомилли келтирилган асарларга суяниш тамойили шакллана бошлади. Рисола муаллифлари ўзлари истифода этган манбаларни кўрсатиш асносида муайян тарзда форс ва туркий қофияшуносликка оид ўз ёндашувларини ҳам келтириб ўтдилар. Шу маънода бу давр қофияшунослигида қайд этилган манбаларни қиёсий ўрганиш ва тадқиқ қилиш мумтоз олимларимизнинг ушбу илмдаги издошликлари ва новаторликларини аниқлаш имконини беради. Зеро, “Қиёслаш ўрганилаётган ҳолатнинг ўзига хослигига (индивидуал, миллий, тарихий) путур етказмайди, аксинча, қиёслаш, яъни ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш ёрдамида бу ўзига хосликни аниқ белгилаш мумкин бўлади”¹³.

Темурийлар даври қофияшунослари ўзлари истифода этган, таъсирланган манбалар номларини рисолаларнинг муқаддимаси ва турли ўринларида келтириб ўтганлар. Аҳмад Тарозий, Абурахмон Жомий, Атоуллоҳ Хусайний, Хусайн Воиз Кошифий ўз рисолалари учун назарий асос вазифасини бажарган бир қанча манбаларга мурожаат қилганлар, муносабат билдирган, илмий хулосаларни тақдим қилганлар. Эътиборли жиҳати шундаки, ҳеч бир рисола муаллифи биргина манба билан чекланиб қолмаган. “Фунун ул-балоға” муаллифи гарчи рисолалар ва муаллифлари номи келтирмаса-да, “баъзилар” изоҳи остида уларга мурожаат этади. Келтирилган мисра ва байтлар қайси манба ҳақида фикр билдирилаётганига ишора қилади. Атоуллоҳ Хусайний “Рисолаи қофия” асарида Шамсиддин Қайс Розий, Носириддин Тусий, Рашидиддин Ватвот асарларига бир неча маротаба мурожаат қилади, Носириддин Тусий билан мунозарага киришади. “Бадоеъ ус-саноеъ” асарида эса илми бадеъга бағишланган 10дан ортиқ манбаларга

¹⁰ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофияи Мулла Жомий. Калькутта, 1867.

¹¹ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. - Т.: 1923. - Б. 123

¹² Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам хавасилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). - Т.: Ўқитувчи, 1995. - Б. 17.

¹³ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979. – С.77.

таянади. Дастлабки манба сифатида М.Замахшарийнинг “Кашшоф”, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотих ул-улум”, Юсуф Саккокийнинг “Талхис”, “Тибён ул-баён”, “Мутаввал”, “Мухтасар”, Амир Сайид Шарифнинг “Ҳошия”, Муҳаммад Шерозийнинг “Изоҳ”, Умар Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға” асарларига таяниб бадий санъатларни байтлар мисолида тушунтиради. Вазн, қофия ва илми бадоеъга асосланувчи санъатлар изоҳида Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам”, Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”, Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийқ ус-сеҳр”, Жомийнинг “Рисолаи аруз” рисолаларига мурожаат қилади.

Ҳусайн Воиз Кошифий “Бадоеъ ул-афкор” асарининг Хулоса қисмида қофия назариясини асослар экан, Қайс Розий, Рашидиддин Ватвот, Носириддин Тусий ва Фахри Исфаҳонийнинг “Меъёр ул-жамоли” асаридаги илмий хулосаларга таянган. Кўриниб турибдики, ушбу манбалардаги асосий тушунчалар, унсурлар ва талқинлар темурийлар даври қофияшунослигининг шаклланишида муайян тарзда мезон бўлиб хизмат қилган.

Бобнинг учинчи фаслида “**Темурийлар даврига оид рисолаларда қофия такомил**” тадқиқига бағишланган. Темурийлар даврида яратилган поэтикага оид рисолаларнинг деярли барчасида уч илм: аруз, қофия ва бадий санъатлар алоҳида қисмлар асосида тақдим қилинди. Форс ва туркий тилда параллел ҳолда поэтика илмига оид рисолалар яратилди. Араб, форс қофияшунослиги таъсирида туркий қофияшунослик шаклланди, туркий тил қонуниятлари асосида қайта ишланди, такомиллаштирилди. Шу асосда қофия тадқиқига бағишланган рисолалар яратилди.

Туркий қофия тадқиқига бағишланган муҳим манбалардан бири Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асари туркийгўй ижодкорлар талаби билан юзага келган эди. Аҳмад Тарозий қофияни бир умумий “Ал-фанн-ус-соний-фи-л-қофия ва-радиф” сарлавҳа остида тушунтиради¹⁴. “Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъга қофия илмин билмак муҳимдир” жумлалари билан бошланган бу қисмда олим қофияга юқори баҳо бериб, уни “шеърнинг асли, асоси” сифатида баҳолайди.

Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи қофия” асари темурийлар даври қофия илми тадқиқига бағишланган форс тилидаги муҳим манбалардан бири бўлиб, 1465 йилда яратилган. Жомий ушбу рисоласини Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам...” асарининг “Қофия” қисмига асосланиб ёзган¹⁵.

Мумтоз бадиият илми назариясига бағишланган рисолалар орасида Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор” асари муҳим манбалардан саналади. “Бадоеъ ул-афкор” асари муқаддима, икки боб ва хотимадан иборат, боблар маълум тартиб асосида шеър қисмлари, жанрлари, бадий санъатлар ҳақида маълумот беради. Ҳусайн Воиз Кошифий

¹⁴ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов) - Т.: Ҳазина, 1996. –Б.61

¹⁵ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофияи Мулла Жомий. Калькутта, 1867.; Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008, Б. 274-314.

асарнинг Хотима қисмида қофияга оид илмий-назарий қарашларни тақдим этади¹⁶.

Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ” асарида лафзий санъатлар тавсифи қисмида қофия ва вазн уйғунлиги асосида шаклланадиган бадий санъатларни тақдим этади. Асарнинг “Маъноға тақалғучи айблар” қисмида шеъриятдаги айрим нуқсонлар ҳақидаги илмий ёндашувлар тақдим этилади. “Бадоеъ ус-саноеъ”нинг “Шуаро орасинда амалда бўлган баёнға муҳтож бўлгон баъзи алфоз баёнинда” сарлавҳали қисмида қофияга боғлиқ: мусарраъ, муздаваж, муқаффо байтлар тадқиқ этилади.

Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Рисолаи дар қавойиди илми қавофи” рисоласи мумтоз қофия илми назариясига бағишланган мукамал манбадир¹⁷. Атоуллоҳ Хусайний рисолаи 9 қисмга бўлади. Қисмларни “Ҳарф”¹⁸ атамаси остида келтиради: 1-ҳарф. Қофия таърифи. 2-ҳарф. Қофия ҳарфларининг сони. Равийдан олдин ва кейин келувчи ҳарфларнинг ифодаланиши. 3-ҳарф. Қофия ҳарфларининг ифодаланиши (Равийдан кейинги ҳарфлар). 4-ҳарф. Қофия ҳаракатлари хусусида. 5-ҳарф. Равий ва унинг ўзига хос хусусиятлари. 6-ҳарф. Қофиянинг тақтиъ эътиборига кўра турлари. 7-ҳарф. Қофия отларига тегишли бўлган айблар хусусида. 8-ҳарф. Қофия отларига тегишли бўлмаган айблар хусусида. 9-ҳарф. Ҳожиб ва радиф ҳақида.

Темурийлар даврига оид бир қанча асарларда қофия илмий махсус тадқиқ этилмаса-да, уларда муаллифнинг шеър илми, хусусан, қофия илмига оид илмий-назарий қарашлари акс этган. Масалан, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, З.М.Бобурнинг “Мухтасар” асарларида вазнлар изоҳи қисмида қофияга оид илмий-назарий қарашлар келтирилади¹⁹.

Бобнинг тўртинчи фаслида “**Туркий қофия ва унинг бадий адабиётга муносабати**” ўрганилади. Темурийлар давридаги поэтикага оид рисолалар икки: форс ва туркий тилда параллел равишда яратилди. Табиийки, рисолалардаги бу икки тиллилик форсий ва туркий қофияшуносликнинг ўзига хос хусусиятларини асос қилиб олди, тил қонуниятидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос назарияларни тақдим қилди. Биз юқоридаги назарий манбалар ва бадий адабиётдаги тақомилига таяниб, туркий қофиянинг ўзига хос хусусиятлари белгилашга ҳаракат қилдик: 1. Араб ва форс тилидаги поэтика илмига оид рисолаларда шеърнинг асоси сифатида вазн белгиланса, туркий шеъриятда қофия шеърининг асоси сифатида қабул қилинган. 2. Туркий қофияшуносликда радифнинг иштироки ва вазифаси анча кенгайган ва радифнинг ёйиқ шаклига мурожаат кўп учрайди. 3. Араб адабиётида қофия қисмларининг иштирокига кўра беш тури: *мутародиф*, *мутавотир*, *мутарокиб*, *мутадорик*, *мутаковис* қофия турлари амалда бўлган. Кейинчалик форс адабиётида ҳам қофиянинг бу беш тури кенг қўлланилган. Ажам фозиллари бу беш турга қўшимча равишда уч турни кашф қилганлар:

¹⁶ Koshifī Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavorī. Badoe’u-l-afkor fī sanoe’i-lash’or. Virosta va guzordai Miḡchaloluddini Kazzozī.-Tehron: Nashri markaz. 1369.– 387 s.

¹⁷ Атоуллоҳ Хусайний. Рисолаи қофия. (Доктор Юсуфбек Бобопур). Техрон. 1393.

¹⁸ Боб, бўлим маъносига

¹⁹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. З.М.Бобур. Мухтасар

мутавосий, мутарожих, мутазойид. Бу уч турнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қофиянинг сўнги ўта чўзиқ ҳижо билан тугайди. Туркий адабиётдаги байтларда қофиядош сўзларнинг аксарияти ўта чўзиқ ҳижо билан тугайди. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, туркий адабиётда туркий тил қонуниятидан келиб чиққан ҳолда қофия қисмларининг иштирокига кўра *мутародиф, мутавосий, мутарожих, мутазойид* турлари кўпроқ учрайди. 4. Қофия таркибидаги қофия ҳарфларини иштироки, уларнинг бир хил ҳарфдан иборат бўлиши оҳангдорликни таъминлаб берувчи асосий хусусиятлардан биридир. Шу жиҳатдан ридфи аслийнинг қўлланишида туркий тилдаги унлиларнинг иштирокига ва бадий адабиётдаги қўлланишига қараб у (вов-и маъруф) ва ў (вов-и мажхул), и (“йо”и маъруф) ва э (“йо”и мажхул) унлилари ўзаро ридф сифатида иштирок эта олишига оид назарий қарашлар туркий қофиянинг ўзига хос хусусияти сифатида қабул қилинди. 5. Васл равийдан кейин келувчи қофиянинг асосий ҳарфлардан биридир. Араб ва форс қофияшунослари васлни белгилашда равий ва васл ўртасидаги уловчи қофия ҳаракати – мажронинг иштироки муҳим эканлигини таъкидлайдилар. Агар равий ва васл орасида мажро иштирок этмаса, қофиядош сўз таркибидаги асосдан кейинги ҳарфлар радиф сифатида баҳоланади. Бу эса форс ва араб тилидаги сўзларнинг ясаилиши ва грамматик шаклларнинг қўшилиши билан боғлиқ. Туркий тилда эса бу икки тилдан фарқли ҳолатда қўшимчалар асосдан кейин қўшилади, қўшимчаларнинг чегараси билиниб туради. Бу қўшимчалар асос сингари мустақил қўллана олмайди. Шу жиҳатдан бу қўшимчалар асос билан бир таркибий қисм сифатида қаралади ва равийдан кейинги ҳарф мажронинг иштирокидан қатъи назар васл сифатида қабул қилинади. 6. Туркий қофия қофия ҳарфларининг иштироки ва уларнинг сони жиҳатидан араб ва форс қофиясидан фарқ қилади. Араб ва ажам қофияшунослари равийдан кейин келувчи васл ва хуруж ҳарфларини қабул қилишади. Бироқ гарчи назарий жиҳатдан мазид ва нойира ҳарфлари қофия ҳарфи сифатида тақдим этилса-да, уларнинг иштирокидан фойдаланмайдилар. Хуружни қофиядош сўз таркибидаги охирги ҳарф сифатида баҳолашади. Айниқса, араб адабиётида равийдан кейинги ҳарфларнинг иштироки жуда кам учрайди. Бироқ туркий адабиётда оҳангдорликни таъминлаш мақсади билан равийдан кейинги ҳарфлар иштирокидаги сўзлардан фойдаланиш асосий хусусиятлардан бири саналади. 7. Туркий адабиётда аслий, маъмулий ва шойгон қофиянинг бир шеърий жанр таркибида қўлланиши кўп учрайди. Асослари бир-бирига оҳангдош бўлмаган сўзларда қўшимчалар асосида қофиядошлик ҳосил қилинади. Ҳазрат Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида Мавлоно Атоий таърифида шоирнинг машхур

Ул-санамким сув яқосинда паретек ўлтурур,

Ғояти нозуклугидин сув била ютса бўлур

байтида келтирилган қофиянинг “айбғинаси бор”лигини айтади²⁰. Байт таркибидаги қофиядош сўзларга эътибор берилса, *ўлтур* – *бўл* сўзлари

²⁰ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Тўла асарлар тўплами. 9-жилд. -Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2013. -Б. 314.

қофиядош бўла олмайди. Демак, бу икки сўзни қофиядош сўз сифатида -ур кўшимчаси шакллантирган. Равийнинг қофия ҳарфи эканлигини инобатга олсак, равий сифатида *p* ҳарфи олинади. Навоий айтмоқчи бўлган “қофиясидаги айбғинаси” равий асос таркибида эмас, кўшимча таркибида иштирок этганидир. 8. Маълумки, равий ҳарфдан иборат бўлади. Гарчи сўз унли ҳарф билан тугаса ҳам, араб ва ажам қофияшунослари сўз охиридаги ҳаракатларни равий сифатида қабул қилмайдилар. Туркий қофияда эса сўз охиридаги унлилар ҳарфлар билан берилиб, бундай сўзлар қофиядош сўз сифатида қабул қилинади. Бунинг асосий сабаби сифатида туркий тилнинг агглютинатив тил эканлигини келтириш мумкин.

Диссертациянинг иккинчи боби “**Темурийлар давридаги поэтикага доир рисолалар структурасида қофия тадқиқи**” деб номланиб, бобининг дастлабки фаслида “**Қофия илмида қофия, ҳожиб ва радиф масалалари**” ёритилади. Абу Абдуллоҳ Хоразмий қофияни “шеърдаги мисранинг охириги сўзи” сифатида таърифлайди. Хоразмийнинг бу таърифи мисра охиридаги ҳар қандай сўзга нисбатан қофия атамасини қўллаш мумкин деган тасаввурни беради. Абу Абдуллоҳ Хоразмий берган бу таъриф кейинги рисолаларда ҳам такрорланади.

Абдурахмон Жомий қофия ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишига асосланишини маълум қилади²¹. Бироқ бу такрор талаффузда мустақил бўлмаслиги керак. Мисранинг бир қисми сифатида келиши лозим.

Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Рисолаи қофия” асарида қофия таърифи бошқа рисолаларга қараганда тўлиқроқ ва аниқроқ шаклда келтирилади. Мисра ёки байт охирида такрорланувчи сўзлар ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатдан ўхшаш бўлиши керак. Бу ўхшашликни (оҳангдошликни) юзага келтиришда ҳарф ва ҳаракатларга алоҳида эътибор бериш керак²². Атоуллоҳ Хусайний ўзигача мавжуд манбаларда берилган қофия таърифига ўзгартириш киритади. Носириддин Тусий мисра сўнгида ҳар қандай сўзни қофия сифатида баҳолаган бўлса, Хусайний бу таърифга аниқлик киритади.

Аҳмад Тарозий қофияга таъриф бериш асносида араб ва форс манбаларида келтирилган таърифларни ҳам эслаб, қофия илмида араб ва ажам уламолари қарашлари ўртасида ихтилофлар борлигини маълум қилади. Қофия – равий (1), мисранинг сўнги қисми (2), байтнинг охириги жузви (3), сифатида таърифланади²³.

Гарчи қофияга берилган таърифлар бир-бирига ўхшаса-да, қофияга муносабат, қофия назариясининг такомили араб ва форс манбаларида фарқли хусусиятга эга. Форс-тожик қофия илми араб шеърятига нисбатан аниқ ва катъий. Жомий *амўд-амид* сўзлари араб шеърятига қофиядош сўз сифатида

²¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талкинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008, Б. 301.

²² Атоуллоҳ Хусайний. Рисолаи қофия. Зири назр Др. Юсуфбег Бобопур. 1393. Техрон. –С. 29

²³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016. –Б.52.

кабул қилиши, форс қофия назариясига кўра қофиядош бўлолмаслигини таъкидлайди²⁴.

Мумтоз поэтикага оид арабий, форсий ва туркий рисолаларнинг аксариятида мумтоз қофиянинг таркибий қисми сифатида радиф ва ҳожиб назарияси алоҳида тадқиққа тортилган.

Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойиқ ус-сеҳр”, Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Умар Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға”, Фаҳри Исфаҳонийнинг “Меъёр ул-жамоли”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Рисолаи дар қавойиди илми қавофи”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъ ул-афкор” рисолаларида радиф ва ҳожиб назариясига оид муносабатлар байтлар мисолида тушунтирилган.

Бобнинг иккинчи фасли “**Қофия ҳарфлари ва ҳаракатлари тадқиқи**” деб номланиб, қофия ҳарф ва ҳаракатларининг қофиядош сўз таркибидаги ўрни хусусида тўхталинади.

Қофия илмида қофия таркиби қофия турларини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Қофиянинг таркибий қисми қофиядош сўз мукаммалигини таъминлаб берувчи асосий унсурлардан биридир. Араб шоирлари қофия асосида 6 ҳуруф, 6 ҳаракат бўлишини таъкидлайдилар. Улардан ҳуруфи таъсис, даҳил, ридф, равий, васл, хуруж кабилар қофия ҳарфлари бўлса, итлоқ, хазв, расс, ишбоъ, тавжих, нафоз кабилар қофия ҳаракатлари (унлилар) сифатида келтирилади. Ажам олимлари эса араб олимларидан фарқли ўларок ҳуруфи қофияни 9 тага етказдилар. Мумтоз қофияга оид манбаларда қофиянинг 9 ҳарф ва олти ҳаракатдан иборат бўлиши айтилади. Қофия ҳарфлари сифатида таъсис (1), даҳил (2), ридф (3), кайд (4), равий (5), васл (6), хуруж (7), мазид (8), нойира (9) келтирилади.

Равий. Аҳмад Тарозий равийдан бошқа ҳуруф қофиядан “гузир”(ташқарида) эканлигини таъкидлайди²⁵. Олим таъкидлаганидек, “қофиянинг асли равий”дир. Аҳмад Тарозий равийнинг бу икки шаклига алоҳида мисол келтириб, қофия турларини белгилаб беради. Агар равий сокин бўлса, муқайяд, агар равий мутаҳаррик бўлса, мутлақ қофия сифатида баҳоланади.

Суйулур кўрса лабларингни шакар,

Рашк олур кўрса ой юзунгни қамар.

Ушбу байтда қофия сифатида *шакар - қамар* сўзлари келтирилади. Қофиядош сўзлардаги равий “ро” (р ҳарфи) ҳарфидир. Жомий ҳам равийни сўз асосидаги сўнгги ҳарф сифатида баҳолаб, “лом” (л) ҳарфи равий бўлиб келган байтни намуна сифатида келтиради.

Дар азал нақши ту бар тахтаи гул дидаи дил,

Диду нои дили бечора фурў рафт ба гил.

²⁴ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008, Б. 309.

²⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016. –Б. 60.

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Рисолаи қофия” асарида равийга кенг ва атрофлича таъриф берилади. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам Қайс Розий келтирган сўзларни намуна тарзида келтиради: رنجور - ранжур, مزدور – маздур сўзларидаги “ро” ундоши, لاد – доно, بينا – бийно сўзларидаги о (алиф), دانشمند – донишманд ва خزانة хазованд сўзларидаги “дол” (д) ҳарфи.

Рисолаларда қофиянинг кейинги ҳарфлари: таъсис, дахил, ридф, қайд, васл, хуруж, мазид, нойира алоҳида байтлар мисолида тушунтирилади.

Қофия ҳаракатлари тадқиқи. Шамсиддин Қайс Розий, Фаҳри Исфаҳоний, Аҳмад Тарозий, Воҳид Табризий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам қофия ҳаракатлари олти эканлигини таъкидлайдилар: 1.Расс 2.Ишбоъ 3.Ҳазв 4.Тавжих 5.Мажро 6.Нафоз. Рисолаларда қофия ҳаракатлари таърифи ва уларнинг хусусиятларини белгилашда фарқли жиҳатлар кўзга ташланмайди.

Носириддин Тусий эса қофия ҳаракатларининг беш турини келтиради: ҳазв, тавжих, мажро, ҳаракати мажҳула, ҳаракати васл²⁶. Аҳмад Тарозийда олти ҳаракат номланишида фарқли жиҳатлар кўзга ташланади: итлок, ҳудуд²⁷, расс, ишбоъ, тавжих, нифоз²⁸.

Бобнинг иккинчи фасли “**Қофия айблари (нуқсон)га оид назарий қарашлар тақомили**” хусусида тўхталинади. Араб ва аҷам шоирлари қофия ҳаракатлари ва ҳарфларидаги ноўхшашликларни қофия айблари сифатида келтиришади. Одатда қофия айблари (нуқсонлари) қофия ҳаракатларининг ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Камдан кам ҳолатда қофия ҳарфлардаги ихтилофлар қофия айблари сифатида келтирилади. Чунки шоирлар қофия ҳарфларининг ихтилофини жуда катта камчилик сифатида баҳолашган. Шунинг учун ҳам одатда қофия ҳарфларида ҳар хиллик учрамайди. Мумтоз қофияга оид арабий, форсий, туркий рисолаларда қофия айблари махсус “бўлим”, “фасл”, “ҳарф”ларда изоҳланган. Абу Абдуллоҳ Хоразмий “Шеърый нуқсонлар”, Шамсиддин Қайс Розий “Шеърый нутқда қофиядаги нуқсонлар ҳақида”, Носириддин Тусий “Дар уюби қавофия”²⁹, “Дар уюби қавофи порси”³⁰, Жомий “Фасл”³¹ Фаҳри Исфаҳоний “Қофия айблари” Атоуллоҳ Ҳусайний “Рисолаи қофия” асарининг 7-қисми (7-ҳарф)ни қофия айблари тадқиқига бағишласа, “Фунун ул-балоға” ва “Бадое ул-афкор” рисолаларида қофия ҳаракатлари таркибидаги камчиликлар сифатида қофия нуқсонлари изоҳи берилади. Рисолаларнинг ақсариятида қофиянинг 4 нуқсони таърифи келтирилади: 1.Иқво 2.Иқфо 3.Синод 4. Ийто

²⁶ Носириддин Тусий бешинчи ҳаракатни васлга боғлайди. Равийдан кейинги ҳаракатни назарда тутлади. Васлни эса радиф таркибида ўрганиш кераклигини айтади.

²⁷ Олтинчи ҳаракат ҳудуд номи билан келтирилади. Бироқ қофия ҳаракатларига бағишланган қисмда ҳазв деб берилади.

²⁸ Олим араб шуаросидаги номлар асосида келтиради.

²⁹ 5-фаслида

³⁰ 10-фаслида

³¹ 7-фаслида

Шамсиддин Қайс Розий, Носириддин Тусий, Фахри Исфаҳоний қофиянинг тўрт нуқсонига қўшимча тарзда уч қофия нуқсонини изоҳлайди: 1. *Муноқаза* 2. *Тазмин* 3. *Тахлиъ*

Аслида қофия айби сифатида келтирилган муноқаза, тазмин, тахлиъ қофиядан кўра кўпроқ шеърий жанрлар билан боғлиқ камчиликлар саналади³².

Диссертация учинчи боби “**Қофия турларининг назарий асослари ва таснифи**” деб номланиб, дастлабки фаслда “**Қофиянинг тузилишига кўра турлари**” тадқиқ этилади. Шамсиддин Қайс Розий “Ал-Муъраб фи меъёр ул-ашъор ал-араб” асарида араб шеъриятида қофиянинг ўттиз беш тури мавжудлигини таъкидлайди. Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўжам” асарида аслий, Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” ва Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида аслий, маъмул ва шойгон, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Рисолаи қофия”сида шойгон ва маъмулий қофия тури, Жомийнинг “Рисолаи қофия” асарида қофияи маъмул, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар”, Шам Фахри Исфаҳонийнинг “Меъёр ул-жамоли” асарларида шойгон қофия турларининг назарий асослари келтирилади. Қофиянинг шойгон ва маъмулий турлари асосан, қофиядаги нуқсонларнинг иштирокига қараб белгиланади. Қофия айблари сифатида белгиланган ийтойи жалийнинг иштироки қофиянинг шойгон қофия турини шакллантиради. Қофия айблари сифатида кўрсатилган бу нуқсонлар кейинчалик бадий санъат сифатида такомиллашган.

Аслий қофия. Аслий қофияда қофиядош сўзлар асл асосдан ташкил топиши талаб қилинади: *макон – жон – шон* шаклида. Аслий қофияда равий ҳам қофиядош сўзнинг асосида жойлашади: *хубоб – гулоб, ҳабиб – рақиб, ҳур – нур, гул – мўл* каби сўзлар аслий қофия саналади.

Маъмулий қофия. Қофияи маъмулийни қофияи аслий билан ўзаро қиёсий изоҳланганда, фарқли жиҳатлари кўзга ташланади. Равий асл калимада эмас, унга қўшилган шакллардан танланади. *Рост – пайдост* сўзлари ўзаро қофиядош сўзлар саналса, “те” ҳарфи равий саналади. Сўзлар таркибига эътибор қилинса, *рост* сўзидаги “те” асосда(аслий қофия), *пайдост* сўзидаги “те” эса қўшилган “*аст*” шаклидан олинди, бу сўзлар қофиядош сўз сифатида тақдим қилинган. Бироқ Аҳмад Тарозий кўйидаги ҳолатларда қофияи маъмулийни қабул қилиш раво эканлигини айтади. 1. Масдар 2. Мозеъ 3. Музорий 4. Амри робита.

Шойгон қофия. Бу қофия турида ҳам маъмулий қофия тури каби равий асосда эмас, асосдан кейинги шакллар таркибида келади. Яъни ўзаро оҳангдош бўлмаган сўзларнинг асосдан кейин қўшилувчи шакллар орқали қофиядошлиги таъминланади.

Атоуллоҳ Ҳусайний шойгон қофия турини изоҳлашда Шамсиддин Қайс Розий асарига мурожаат қилади. Бу икки олим бундай қофия турига *дўстон* –

³² Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. - М., 1989. - С. 190.

ёрон сўзларини намуна сифатида келтирадилар³³. Бу икки сўзнинг асослари қофиядош бўла олмайди. Бироқ “алиф” ва “нун” ҳарфлари оҳангдорликни таъминлаб бергани боис ҳам “нун” охириги тиргак товуш - равий сифатида олинади. Маъмулий қофия туридан фарқли ўлароқ шойгон қофия турида маълум ҳарфларнинг бирикуви белгилаб берилган.

Қофияшунослар равийнинг мутаҳаррик ва сокин ҳолда келишига қараб қофиянинг мутлақ ва муқайяд турини фарқлайдилар. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳеч бир рисолада қофия мутлақ қофия ва муқайяд қофия турлари сифатида изоҳланмайди. Қофиянинг бу тури равий ҳарфи изоҳида равийи мутлақ ва равийи муқайяд шаклида берилади.

Тадқиқотнинг иккинчи фаслида **“Қофия ҳарфларининг иштирокига кўра қофия турлари”** тадқиқ этилади. Қофия ҳарфларининг жойлашуви қофиянинг ўзак таркибига кўра турларини ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Қофиядан олдин жойлашувчи ридф, таъсис, қайд – қофия ҳарфлари қофиянинг ўзак таркибига кўра *муҷаррад*, *муассас*, *мурдаф*, *муқайяд* турларини ҳосил қилади. Арабий, форсий ва туркий тилдаги рисолаларнинг ҳеч бирида муҷаррад, муассас, мурдаф, муқайяд қофия турлари алоҳида сарлавҳа остида келтирилмайди. Бу қофия турлари қофия ҳарфлари изоҳи қисмида келтирилади. Фақат Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асаридагина “Қофия наъвлари” сарлавҳаси остида қофиянинг барча турлари араб ва форс шоирлари ижоди мисолида ўзаро қиёсий ўрганилади³⁴. Олим арабларда равийнинг ҳолатига қараб қофиянинг икки: мутлақ ва муқайяд тури борлигини таъкидлайди. Араблар “моқабли равий”га кўра қофиянинг 3 турини фарқлашларини келтиради: муҷаррад, мурдаф, муассас. Бироқ рисоланинг “Форс шоирлари наздида қофия турлари” сарлавҳали қисмда қофия форс адабиёти икки хил: муҷаррад ёки мурдаф бўлишини таъкидлайди. Воҳид Табризий қофия ҳарфлари ва ҳаракатларини изоҳлаш мақсадида алоҳида қисм (“Қофия ҳарф ва ҳаракатларини тушунтириш учун мисоллар”) келтиради³⁵. Бу қисмда қофиядош сўзлар таркибида кела оладиган қофия ҳарф ва ҳаракатларини бир бутунликда тақдим қилади. Шу ўринда қофиянинг мурдаф, муҷаррад ва муқайяд қофия турларига ишора қилади. Араб бўлмаган (ажам - форс) шоирлар ижодида қофиянинг уч тури амалда эканлигини таъкидлайди. Рисолада гарчи уч қофия тури борлиги айтилса-да, таъсис ва даҳил ҳарфи шарҳида таъсис иштирок этган қофия муассас қофия деб номланишини таъкидлайди. Аҳмад Тарозий қайд ҳарфи изоҳида қайд ҳарфи иштирок этган қофияни олимлар муқайяд деб номлашларини таъкидлайди, холос³⁶. Демак, “Фунун ул-балоға” асарида қофия турлари сифатида муассас, мурдаф,

³³ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова. – М.: “Восточная литература” РАН, 1997. –С.162 // Атоуллох Хусайний. Рисолаи дар қофия. – Техрон. х.1393. –С.56.

³⁴ Носир ад-Дин Туси. Ми’йар ал-аш’ор. — Техрон, 1325.- Б. 115.

³⁵ Воҳид Табризи. Джем и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е Бертельса. – М.: Наука, 1959. - С.81-84.

³⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016. –Б. 66.

мужаррад, муқайяд қофия турлари ажратилмаган. Абдурахмон Жомий эса таъсис ва ридф ҳарфи изоҳида мурдаф ва муассас қофияни тушунтиради.³⁷ Фахри Исфаҳоний қофиянинг шойгон қофия турини келтириш билан чекланади. “Меъёр ул-жамоли” ва “Бадоеъ ул-афкор” асарларида қофиянинг бу турлари келтирилмайди. Атоуллоҳ Ҳусайний эса “Рисолаи қофия”да таъсис, ридф, қайд ҳарфлари изоҳида қофия турларини қофия ҳарфларига боғлаб тушунтиради.

Бобнинг учинчи фаслида **“Қофия қисмларининг иштирокига кўра турлари”** қиёсий ўрганилади. Қофия қисмлари иштироки қофиянинг бошқа бир турини ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Араб шоирлари томонидан қофия қисм(тактиъ)лари таркибига кўра 5 турга ажратилган ҳолда ўрганилган: 1. Мутаковис 2. Мутарокиб 3. Мутадорик 4. Мутавотир 5. Мутародиф. Мумтоз қофияга оид рисолаларнинг деярли барчасида қофиянинг беш тури изоҳланади. Фақат Аҳмад Тарозий форс шуароси томонидан қўшилган 3 тур изоҳини ҳам келтиради: 1. Мутавосий 2. Мутарожиҳ 3. Мутазойид.

1. **Мутавотир** (“пайдар-пай”, “кетма-кет”). Қофиянинг мутавотир тури изоҳи “Фунун-ул-балоға” ва “Рисолаи қофия”да дастлабки тур сифатида келтирилади. Бу қофия турида қофиядош сўздаги равий сокин ҳолатда яқунланади, равийдан олдинги ҳарф мутаҳаррик ҳолатда бўлади. Яъни сабаби хафиф³⁸дан иборат бўлади, фаъ (-)вазнида бўлади. *Ахтар* – *анбар* қофиядош сўзларнинг охириги бўғини, оҳангдорликни таъминлаб турган қисми бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан иборат. “Ре” ҳарфи равий сифатида сокин ҳолатда турибди.

Сўзидин рашк олур, шаккар юзидин ҳам чаману гул,

-

Кўзидин уфтонур наргис, сочидин тўлғонур сунбул.

-

Шамсиддин Қайс Розий форс шеърлятида мутавотир қофия тури 11 ўринларда учраши мумкинлини айтади. Бу ҳолат рукнлар билан боғлиқ бўлиб, бу рукнларнинг охириги жузви сабаби хафифдан иборат бўлади.

- 1. *Мафойилун* - *مفاعيلن* . V - - - 2. *Фоилотун* - *فاعلاتن* - V - - 3. *Фаилотун* - *فعالتن* V V - - 4. *Фаулун* - *فاعولن* V - - 5. *Мафъувлун* - *مفعولن* - - - 6. *Фаълун* - *فعلن* - - 7. *Фоилотун фаъ* - *فاعلاتن فع* - V - - 8. *Фаилотун фаъ* - *فعالتن فع* V V - - - 9. *Мафойилун фаъ* - *مفاعيلن فع* V - - - 10. *Муфтаилун фаъ* - *مفتعلن فع* - V V - - 11. *Мафъувлун фаъ* - *مفعولن فع* - - - -

2. **Мутародиф** (“бир-бирининг маънодоши”, “ридфли”). Бу қофиянинг ўзига хос хусусияти шундаки, қофия қисмлари мутаҳаррик ҳарфдан сўнг икки сокин ҳарфнинг келишидан ташкил топади. “Фунун ул-

³⁷ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. (Таржимон Д.Юсупова). –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2006. –Б.304.

³⁸ Жузвларнинг уч туридан бири сабаб (арқон) деб номланиб, унинг енгил (сабаби хафиф) шакли бир сокин ва бир мутаҳаррик ҳарфдан иборат бўлади: (-)

балоға”да сабаби мутавассит (~) бу қофия турини шакллантириши айтилади. Атоуллоҳ Хусайний эса содда услубда тушунтиради: икки ҳарфнинг ёнма-ён келиши мутародиф қофия турига асос бўлади. *Мухтор – азёр* қофиядош сўзлари таркибига эътибор қилинса, “алиф” ва равий – “ро” ҳарфи сокин ҳолатида турибди.

Ди бомдоди ийд кай бар садри рўзгор.

Рисолаларда қофия қисм(тактиъ)ларининг иштирокига кўра мутадорик, мутарокиб, мутаковис ва форс шоирлари томонидан ихтиро қилинган рукннинг сўнгги ҳижоси ўта чўзиқ ҳижога асосланишига кўра мутавосий, мутарожих, мутазойид қофия турлари ва уларнинг вазний хусусиятлари тадқиқ этилган.

Аҳмад Гарозий тақдим этган 3 тур тактиъ эътибори билан форс ва туркий шеърятга хос. Чунки форс ва туркий шеърятда одатда мисра сўнги ўта чўзиқ ҳижолар билан якунланади.

Диссертациянинг тўртинчи боби **“Қофия илмининг байт, аруз ва бадий санъатларга муносабати”** деб номланиб, бобнинг дастлабки фаслида **“Байтлар такомлида қофиянинг ўрни”** ўрганилган. Поэтикага оид рисолаларда қофиянинг ўрни, турлари, қофиянинг таркибий қисми сифатида тадқиқ этилувчи радиф ва ҳожибларнинг иштироки асосидаги байтлар тадқиқига алоҳида эътибор қаратилган. Шу жиҳатдан поэтикага оид рисолаларда қофияга асосланган куйидаги байтлар таҳлилга тортилади: 1. Муздаваж байт 2. Мусарраъ байт 3. Муқаффо байт 4. Мураддаф байт 5. Маҳжуб байт 6. Мужаммаъ байт.

1. *Мусарраъ байт.* Мусарраъ байт тасриъ санъати асосига қуриладиган байт бўлиб, “Ал-мўъжам”, “Ҳадоийқ ус-сехр”, “Бадоеъ ус-саноеъ” асарларида алоҳида сарлавҳа остида таҳлилга тортилган. Атоуллоҳ Хусайний мусарраъ байтни қасида жанри мисолида тушунтиради³⁹.

2. *Муздаваж байт.* “Муздаваж” сўзи “издивож” сўзининг сифатдош шакли бўлиб, “жуфтлашмоқ” деган маънони англатади. Байтдаги ҳар икки мисранинг ўзаро қофияланишини жуфтлашишга қиёслашади. Муздаваж байт ҳам қофия асосига қуриладиган байт бўлиб, тасриъ санъатига асосланади. Муздаваж байт “Ал-мўъжам” ва “Бадоеъ ус-саноеъ”да атрофлича ёритилган бўлиб, мусарраъга асосланиши айтилади. Бироқ бу байтнинг мусарраъ байтдан фарқи шундаки, байтлар бир-бирига боғлиқ бўлмай, байт мисралари ўзаро мустақил қофияланади. Одатда муздаваж байт маснавий шаклида бўлади.

Ки ҳар чанд бад кардан *осон* буд,

Бақир жоми азу жон *Хуросон* буд.

3. *Муқаффо байт.* Муқаффо байтнинг ўзига хос хусусияти шундаки, байтнинг охириги мисрасида қофия келтирилади. Биринчи мисрада эса қофияга риоя қилинмайди. Атоуллоҳ Хусайний нима сабабдан байт мисралари ўзаро

³⁹ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) –Т. 1981.-Б.271.

қофияланмаган сўзга нисбатан айнан муқаффо атамасининг қўлланишини шундай изоҳлайди: “Бу ном анинг учундирким, алар қошинда ҳақиқий қофия охирғи мисрададур ва биринчи мисрада иккинчи мисра қофиясиға мувофик қилиб келтирганларига нисбатан (бу номни) қўлламоқлари ўхшатиш ҳукмидадир”⁴⁰.

Муқаффо байт лирик жанрларнинг деярли барчасида учрайди. Ғазал, китъа, қасида, таржиъбанд, таркиббанд каби жанрларда матлаъдан кейинги байтлар муқаффо байтлар саналади. Туюқ, рубоий каби жанрларнинг 2-байти муқаффо байт шаклида бўлади. Муаммо, луғз, таърих жанрлари бир байт ҳолида бўлса, шоир ихтиёрига қараб мусарраъ ёки муқаффо байтдан иборат бўлиши мумкин.

4. *Ҳарора шеър*⁴¹. Ҳарора шеър атамаси “Фунун ул-балоға” да келтирилган бўлиб, бошқа манбаларда унинг таърифига дуч келинмайди. Аҳмад Тарозий шеърнинг асоси сифатида қофияни тақдим қилган бўлса-да, қофиясиз шеър ҳам бўлишини маълум қилади. Ҳарора шеър байтлар қофиясизлигига асосланувчи махсус жанр бўлиб, радиф қофия вазифасини бажаради.

“Фунун ул-балоға”да келтирилган ҳарора шеър намунаси - ғазалда радифнинг ёйиқ шакли қўлланган. Шунинг учун ҳам радифнинг ўзи шеърдаги қофиянинг иштирокига ҳожат қолдирмаган.

Эй сўзи қанду ирни мўл, дасти манасту доманат,

Зулфи бинафша, юзи гул, дасти манасту доманат.

Тўртинчи бобнинг учинчи фаслида “**Қофия асосига қуриладиган бадий санъатлар тадқиқи**” киёсий ўрганилган. Қофия тадқиқига бағишланган рисоаларнинг аксариятида бадиият илми тадқиқ этилган бўлиб, қофия асосига қурилган бадий санъатлар шу қисмда келтирилган. Ибн Муътазнинг “Китоб ул-бадиъ”, Абу Ҳилол ал-Аскарининг “Китоб ал-синотайн”, Абду-л-Қаҳир Журжонийнинг “Китоби асрор-у-л-балоға”, Имом Наср бин Ҳасан Марғинонийнинг “Маҳосин ул-калом”, Муҳаммад ибн Умар Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға”, Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойиқ ус-сехр”, Шарафиддин Ромий Табризийнинг “Ҳадойиқ ул-ҳақойиқ”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор”, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ” асарлари илми бадиъ назариясига бағишланган бўлса, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотих ул-улум”, Ибн Рашиқнинг “Ал-Умда фи маҳосин аш-шиър ва адабиҳ ва накдих”, Фаҳри Исфаҳонийнинг “Меъёр ул-жамоли”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар” рисоаларда қофия ва илми бадиъ, Хатиб Табризийнинг “Ал-кафи фи-л аруз ва қавофий”, Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” рисоаларда илми аруз ва қофия илми, Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” ва Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарларида уч илм: қофия, аруз ва илми бадиъ назарияси тадқиқи келтирилган. Бу манбаларда қофия асосида юзага

⁴⁰ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) –Т. 1981.-Б.272.

⁴¹ Шеър таркибидаги байтларнинг тўлиқ қофиясизлигига асослангани учун байтларга муносабати қисмида келтирдик.

чиқадиган бадий санъатлар: тарсиъ, таштир, тажзия, зулқавофий, эънот, тазмини муздаваж, тавсим, мураддаф, қалб-ул қофия, мутасалсал, тасриъ атрофлича ёритилган.

Бобнинг учинчи фаслида “**Вазн, бадий санъатлар ва қофия илмининг муштараклиги**” ўрганилади. Вазн, қофия ва бадийят байт бутунлигини таъминлаб берувчи асосий ўлчовлардир. Бу уч илм узвий алоқада бўлиб, бир-бирини тақозо қилади. Поэтикага оид рисоаларнинг илми бадеъга бағишланган қисмида вазн, қофия уйғунлиги асосидаги санъатлар атрофлича ёритилган. “Таржимон ул-балоға”, “Маҳосин ул-калом”, “Ал-мўъжам”, “Ҳадоийқ ус-сеҳр”, “Фунун ул-балоға”, “Бадоеъ ус-саноеъ”, “Меъёр ул-жамоли”, “Бадоеъ ул-афкор” рисоаларида вазн ва қофия асосига қурилган санъатлар байтлар мисолида тушунтирилади. *Мумосала, сажъ, тавсиф, тағйир, ташириъ* санъатлари бевосита вазн, қофия талаби асосида юзага чиқади.

Атоуллоҳ Ҳусайний олимлар сажънинг 3 тури: сажъ-и мутавозий, сажъ-и мутарраф ва тарсиъ каби турларини тан олишларини эътироф этиб, уларни бирма-бир изоҳлайди, байтлар мисолида тушунтиради. Тарсиъ борасида ўзининг танқидий муносабатини билдиради. Бу ўринда Атоуллоҳ Ҳусайний бадий санъатларни турларга ажратишда ўзига хос тамойилга таянади.

Байтлардаги мисраларнинг ўзаро ички қофияга асосланиши асосида юзага чиқадиган бадий санъатлардан бири *ташириъ* санъати бўлиб, баъзи олимлар уни *тарших, зулқофиятайн* номи остида келтирадилар. Бу санъатнинг ўзига хослиги шундаки, шоирлар шеърни икки ёки ундан ортик қофия асосида тузадилар, уларнинг ҳар бирида тўхталинса ҳам, янги байт ҳосил бўлади, шеърнинг моҳияти бузилмайди. Атоуллоҳ Ҳусайний бу санъатни ташириъ номи билан келтиради.

Чу куний бағолат гузаре *сўйи мо*,
Бинишин қадаре, руҳи худ *бинамо*.
VV - / VV - / VV - / VV -

Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,
Зи лабат шакаре, бирасон *ҳамаро*.
VV - / VV - / VV - / VV -

Ушбу шеър мутадорик мусаммани маҳбун вазнида ёзилган, рукнлар саккиз маротаба файлун/файлун/файлун/файлун шаклида келган. Асосий қофия: *сўйи мо – бинамо – ҳамаро – вафо*. Агар биринчи қофияда тўхталинган бўлса, мусаддас шаклга эга бўлади, яъни мисра сўнгидаги бир рукн (файлун) кейинги мисранинг бошига ўтказилади:

Чу куну бағолат *гузаре*,
Сўйи мо, бинишин *қадаре*.
VV - / VV - / VV -

Ҳама кас дилу жон бидеҳад,
Ки, хўрад зи лабат *шакаре*.

V V - / V V - / V V -

Мусаддас шаклдаги байтларни бирлаштириб турувчи асосий қофиялар сифатида эса *гузаре – қадаре – шакаре – дигаре* сўзлари келтирилган. Демакки, мумтоз поэтика сифатида юзага келган бу илм аруз, қофия ва бадий санъатлар уйғунлиги асосда бир бутунликни ташкил этади. Шунинг боис поэтика оид рисоаларнинг деярли барчасида бу уч илм асос вазифасини бажарган.

ХУЛОСА

Қофия назарияси, унинг илм ва фан сифатида шаклланиши, тараққиёти темурийлар даврининг илмий муҳит ва шарт-шароитларига боғлиқ. Бу даврда яратилган рисоаларда қофия назарияси, қофия илмига оид илмий-назарий ёндашувлар юқори ва мукамал босқичга кўтарилди. Темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда қофия илмида ягона асосга таянган ҳолда қофиянинг икки назарияси: форс-тожик қофияси назарияси ҳамда ўзбек (туркий) қофияси назарияси яратилди ва тараққий этди. Бу даврда келиб қофия илми назарий жиҳатдан ёритилган олтига тугал рисола вужудга келди. Рисола муаллифлари қофия илми ривожига муайян тарзда ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Ушбу давр қофияшунослигига доир рисоаларнинг қиёсий таҳлили натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Темурийлар даври шеършунослигида қофия илми ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган назарий ҳодиса эмас, унинг шаклланиши ва тараққий этиши учун араб ва форс-тожик тилидаги манбалар асос бўлган. Наср бинни Ҳасаннинг “Маҳосин ул-калом”, Хатиб Табризийнинг “Ал-кафи фи-л аруз вал қавофий”, Юсуф Саккокийнинг “Мифтоҳ ул-улум”, Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-Муъраб фи меъёр ул-ашъор ул-араб”, шунингдек, форс-тожик қофияшунослари: Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарлари ушбу давр қофия илми учун назарий асос вазифасини ўтаган. Бу даврда яратилган форсий ва туркий қофияшунослар мазкур манбалардан ижодий фойдаланган ҳолда қофия илми назариясини ривожлантирдилар: рисоаларда қофиянинг янги турлари ва қофия таркибий қисмларида ўзгаришлар вужудга келди. Туркий қофиянинг назарий асослари ишлаб чиқилди.

2. Темурийлар даврида яратилган поэтикага оид рисоаларда қофия илми қофия ҳарф ва ҳаракатлари, қофия айблари, қофиянинг бир неча жиҳатларига кўра турлари ва қофиянинг вазн ва бадий санъатлар билан уйғун ҳолатдаги қонуниятлари акс эттирилди. Рисоалар муаллифлари ушбу унсурларга ўз нуқтаи назарлари асосида ижодий ёндашдилар. Бу ёндашувларнинг пайдо бўлишида рисоаларнинг таркиби, яратилиши эҳтиёжи, услуби, мўлжалланган ўқувчилар аудиторияси ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

3. Форс тилидаги рисоаларда шеърнинг асоси сифатида вазн асосий мезон қилиб белгиланган бўлса, Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида шеърнинг асоси сифатида қофия тақдим этилди.

4. Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида равий, васлга уланмаган (сукукли)ҳарфлар радиф сифатида баҳоланган. Аҳмад Тарозий, Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Фаҳри Исфаҳоний, Ҳусайн Воиз Кошифий рисолаларида радиф қофиядан ташқаридаги алоҳида сўз эканлиги айтилиб, радифнинг ўзига хос қонунияти ишлаб чиқилган.

5. Темурийлар даврига оид рисолаларда қофия ҳарф ва ҳаракатлари сони ва талқинида тафовут кўзга ташланмайди. Бироқ Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида қофия ҳарфлари 5 та деб келтирилади. Аҳмад Тарозий, Жомий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Фаҳри Исфаҳоний, Ҳусайн Воиз Кошифий рисолаларида қофия ҳарфлари 9 та келтирилиб, тавсифланади. Рисола муаллифлари равий ва ундан кейинги ҳарфларга ҳаракатлар воситасида уланган ҳуруфни алоҳида ҳарф сифатида келтирадилар.

6. Қофия ҳаракатлари ва сони темурийлар даврига оид рисолаларда ўхшаш бўлса-да, “Фунун ул-балоға”да Аҳмад Тарозий қофия таркибидаги олти ҳаракатни келтиришда мажруни бошқа ном остида келтиради. Олти ҳаракатнинг дастлабкиси сифатида *итлоқ*ни тақдим этиб, арабий ва форсий тилдаги рисолалардаги камчиликларни тузатиб, қофия қонуниятларни туркий шеъриятга мослаб, тақдим этади.

7. Рисолаларнинг аксариятида қофиянинг 4 нуқсони (икво, икфо, синод, ийто)таърифи келтирилади. Шамсиддин Қайс Розий, Носириддин Тусий, Фаҳри Исфаҳоний қофиянинг тўрт нуқсонига кўшимча тарзда уч қофия нуқсонини (муноқаза, тазмин, тахлиъ)изоҳлайди. Қофия айби сифатида келтирилган муноқаза, тазмин, тахлиъ каби нуқсонлар қофиядан кўра кўпроқ шеърий жанрлар билан боғлиқ камчиликлар бўлиб, темурийлар даврида яратилган рисолаларда қофия айби сифатида келтирилмайди.

8. Гарчи темурийлар давридаги рисолаларнинг аксарияти Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўжам” асари таъсирида яратилган бўлса-да, қофиянинг турларини белгилашда ўз ёндашувларини тақдим қилганлар.

9. Бугунги кун тадқиқотларида тақдим қилинаётган қофиянинг мурдаф, муқайяд, муассас, мужаррад турлари темурийлар даврига оид рисолаларда қофия тури сифатида изоҳланмайди. Бу қофия турлари – номлари қофия ҳарфлари изоҳи қисмида келтирилади.

10. Темурийлар давридаги рисолаларда қофия қисм(тактиъ)ларининг иштирокига кўра турлари, қофия назарияси қофиянинг асосий тури сифатида келтирилади. Қофия ва вазн уйғунлиги қофиянинг асосий қонунияти сифатида қофия ҳарф ва ҳаракатларига нисбатан муҳим ҳодиса сифатида баҳоланади.

11. Қофия назариясига бағишланган рисолаларнинг барчасида қофия тактиъларининг иштирокига кўра турлари араб шоирлари томонидан тақдим этилган бешта: мутаковис, мутарокиб, мутадорик, мутавотир, мутародиф турлари келтирилади. Аҳмад Тарозий беш қофия турларига 3 тур(мутавосий, мутарожих, мутазойид)ни қўшганган ҳолда қофия турларини бойитади.

12. Бу даврда яратилган рисолаларда қофия вазн ва илми бадеъ билан уйғун ҳолда тадқиқ этилган. Қофиянинг таъсири байт ва шеър номланишига таъсир кўрсатгани боис Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўжам” ва Атоуллоҳ

Ҳусайнийнинг “Бадое ус-саное” асарларида муздаваж, мусарраъ, муқаффо, мураддаф, маҳжуб, мужаммаъ байтлар таҳлили келтирилса, Носиридин Тусий, Рашидиддин Ватвот, Воҳид Табризий, Аҳмад Тарозий, Фаҳри Исфаҳоний, Ҳусайн Воиз Кошифий рисоаларида радиф ва хожибнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш асносида мураддаф ва маҳжуб байт тақдим қилинади.

13. Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға” асарида қофиясиз шеър – ҳарора шеърни таҳлилга тортади. Аҳмад Тарозий бу орқали радифнинг такрори – оҳанги қофия ўрнини боса олишини кўрсатиб беради. Аҳмад Тарозийнинг бу ёндашуви қофиясиз шеър адабиётшуносликда қабул қилиниши мумкинлигини кўрсатади.

14. Тасмит санъати ҳақидаги ёндашувлар Халил ибн Аҳмад назариясига бориб туташса-да, Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадоеъ ус-саноеъ” асарида бу қарашларни кенгайтирган ҳолда араб шоирлар томонидан тақдим этилган тасмитнинг икки турини (*тасмити тақтиъ*, *тасмити батақаййуз*) форс адабиётига мослаб тушунтиради. Рисоаларда келтирилган хусусиятлар асосида ички қофияга асосланувчи тасмит санъати кейинчалик мусаммат жанрига асос бўлганлигини кўриш мумкин.

**ONE-TIME SCIENTIFIC COUNCIL ON THE BASE OF
SCIENTIFIC COUNCIL DSc.03/30.12.2019.FIL.19.01 ON AWARDING
SCIENTIFIC DEGREES AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER
NAVOI
TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

ORZIGUL JALOLOVNA HAMROYEVA

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SCIENCE OF RHYME IN
TREATISES ON POETICS OF THE TIMURID PERIOD**

10.00.06 – Comparative literature, contrastive linguistics and translation studies

ABSTRACT

of the dissertation of doctor of science (DSc) on philological sciences

Tashkent – 2022

The theme of Doctor of Science (DSc) dissertation was registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2022.2. DSc /Fil 439.

The doctoral dissertation has been completed at Tashkent State university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navoi.

The dissertation abstract was published in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of the Scientific Council ((www.tsuull.uz) and on the information and educational portal "Ziyonet" (www.ziyonet.uz).

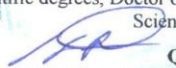
Scientific consultant:	Boltaboyev Hamidulla Ubaydullayevich Doctor of Philological Sciences, Professor
Official opponents:	Shodmonov Nafas Namozovich Doctor of Philological Sciences, Professor Eshonqulov Husniddin Primovich Doctor of Philological Sciences, Professor Qobilova Zebohon Bakirovna Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Leading organization:	Institute of Uzbek language, literature and folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

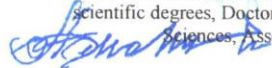
The defense of the dissertation will be held at the meeting of one-time Scientific Council on the base of Scientific council DSc.03 / 30.12.2019. Fil.19.01 on awarding scientific degrees at Tashkent State university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navoi on "26" november 2022, at 10:00. (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaroy district, Yusuf Hos Hojib street, 103. Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-12-44 (www.tsuull.uz).

The dissertation can be viewed at the Information Resource Center of Tashkent State university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navoi (registered under number 219). Address: 100100, Tashkent, Yakkasaroy district, Yusuf Hos Hojib street, 103. Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-12-44 (www.tsuull.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on "14" november 2022.
(Registry record No. 1 dated "14" november 2022).

Sh.S. Sirojiddinov
Chairman of one-time Scientific Council on the base of Scientific council on awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

Q.U. Pardayev
Secretary of one-time Scientific Council on the base of Scientific council on awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

N.A. Jabborov
Chairman of Scientific Seminar of one-time Scientific Council on the base of Scientific Council on awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION

(abstract of the DSc dissertation)

Topicality and necessity of the thesis. The study of world literature, in particular, classical Eastern literature, its theoretical foundations, is important in the implementation of classical texts and their artistic and poetic analysis. Therefore, determining the leadership of poetry in classical literature, the history of poetry, meter, rhyme, poetic speech, theoretical foundations of poetry, poetic arts, poetic forms and their uniqueness is one of the important tasks.

In the literature studies of the world, in this respect, the theory of classic rhyme science, which is one of the components of “ilmi adab” and later “ilmi segona”, the main elements and components of rhyme, rhyme letters and movements, defects in rhyme, theoretical foundations of rhyme types, Arabic, Persian and Turkic treatises presenting single theoretical categories on the basis of research, the study of world, especially Turkic rhyme science is becoming one of the urgent issues.

While determining the main factors of the country’s strategic development in Uzbekistan, “In accordance with this strategy, we have set ourselves the goal of raising the development of culture and art, literature, mass media to a new level along with all sectors and spheres... Above all, the noble aims of studying the unique heritage, created by the creative genius of our people, creating a holistic vision on life and scientific-creative activity of great scientists and thinkers, whose origin was from the territory of our country, and educating the young generation in the spirit of humanistic ideas and national pride”⁴². During the Timurid era, the science of rhyme reached its highest level as a theoretical teaching. Among the representatives of this period, the works of creators such as Sheikh Ahmad Tarozi, Abdurrahman Jami, Alisher Navoi, Fakhriy Isfahani, Husain Vaiz Koshifi, Atoullah Husayni are of special importance because they are deeply and comprehensively explained the theoretical foundations of rhyme. Although some articles and studies have been written about these works in Uzbek literary studies in recent years, their mutual comparative analysis has not been studied in a fundamental way and at the level of elements of rhyme. The comparative study of rhyme treatises of the Timurid era is one of the urgent issues of literary studies.

This dissertation will serve to a certain extent in the implementation of the tasks defined in the Presidential Decree № 4797 “On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi” as of May 13, 2016, in the Presidential Decree № 4947 “About the strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan” as of February 7, 2017, in Presidential Resolution № 2909 “On measures to further develop the system of higher education” as of April 20, 2017, in the Presidential Resolution № 2995 “On measures to further improve the storage, research and promotion of ancient written sources” as of May 24, 2017, in the Presidential Decree № 5850 “On

⁴²Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир” нутқи//<http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyatni-rivozhlantirish-khal-imiz-mana-03-08-2017>.

measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language” as of October 21, 2019, as well as in other regulatory legal documents regulating this area.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation was carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan I. «Formation the system and ways of implementing of innovative ideas in social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informative society and democratic state».

A review of international research on the topic of dissertation. Research on the development of science and literature during the Timurid period, the structure of poetry, and the study of rhyme study is carried out in a number of leading scientific centers of the world, including Oxford University, Cambridge University (Great Britain); تهران دانشگاه , نرآن دانشگاه (Iran); İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Gazi Üniversitesi (Turkey); Balkh State University (Afghanistan), Aligarh Muslim University, Delhi University (India); Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu və Z.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu (Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Literature named after Nizami and Institute of Oriental Studies named after Z. Bunyadov) (Azerbaijan); the Oriental faculty at SPb State University, Institute of oriental manuscripts in Saint-Petersburg (Russia); Institute of Oriental studies of the Academy of Sciences of Ukraine named after A. Krymskiy (Ukraine); National University of Tajikistan, Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Cultural Heritage named after Rūdakī (Tajikistan); Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, National University of Uzbekistan, Tashkent State Institute of Oriental Studies, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Samarkand State University, International Islamic Academy of Uzbekistan (Uzbekistan).

The following results were achieved concerning the formation of poetry, the stage of its development, classical poetry and the modern poetry system, their characteristics, principles, components of poetry: meter, rhyme and style of expression, the role of rhythmic fragments in the structure of poetry and the internal structure of poetic speech: in the poetry of the Islamic era, the rhyme system and its gradual development were revealed in national, in particular, Uzbek, Turkish, Azerbaijani, Persian-Tajik, Afghan, Tatar, Arabic poem structure, features of rhyme, development and genesis of rhyme (İstanbul Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Oxford University, تهران دانشگاه , Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu, Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Heritage named after Rūdakī, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Tashkent State Institute of Oriental Studies, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature).

In the world poetry studies the research is being conducted in the following areas by means of new approaches and technical possibilities in order to research the rhyme system, using theoretical-practical comparison of ancient and modern rhyme

and their internal construction, studying the proportion of poetic elements such as meter in the rhyme system, a rhyme, rhyme movements, types of rhyme, elements of rhyme, rhythm, verse, stress, rhythmic repetitions, artistic means; to identify the specific features of new approaches, views and theories in poetry; compiling a list of manuscripts related to the theory of rhyme; development of modern programs and methods of rhyme research based on computer technologies.

Problem development status. Studies on the science of classical poetics have been conducted in different periods based on different methods. The rhyme system, principles of its development, problems of development of rhyme study have attracted the attention of researchers in every historical period. In world and Uzbek literary studies, the science of aruz and artistry, which forms a whole with the science of rhyme, have been sufficiently researched. However, the study of treatises on rhyme and the theory of rhyme, the lack of complete research on this science, and the fact that the stage of the formation of Turkic rhyme studies has not been researched, makes it necessary to study this science in a historical-comparative direction.

Researching the works in Arabic, Persian-Tajik and Uzbek poetry created during the Timurid period and before (12th-15th centuries), including medieval manuscripts and treatises, studying ancient and medieval rhyme study systems, determining the scientific heritage, approaches and views of scientists, certain scientific researches were carried out in world literary studies to determine the development of artistic means and rhyme study systems of classical literature.

The scientists F. Gladwin, Daudpota U. (India), A. Arberry (London, Great Britain), Kiya Sadek (Iran), H. Blochmann, B. Reinert (Germany), D. De Weese, E.G. Browne, Clinton J.W. (USA), M. Simidchieva (Canada), E.E. Bertels, P.A. Grintzer, A.A. Azer, S.N. Batsieva, D.A. Oganessian, I. Yu. Krachkovsky, A. B. Kudelin, D. V. Frolov, I. V. Stebleva, N. Yu. Chalisova (Russia), V. V. Kotetishvili (Georgia), F. Koprulu, G. Allahverdiev (Turkey), R. Musulmankulov, Sh. Numani, U. Toirov, M. Sharifov, S. Amirkulov, U.A. Yusufov (Tajikistan), Sh.S. Kalieva (Kazakhstan), A. Rustamov, I. Sultan, U. Scientists such as Toychiev, A. Khojiahmedov, V. Rahmonov, H. Boltaboev, B. Tokhliev, S. Rustamiy, G. Toychieva, D. Yusupova (Uzbekistan) studied in their researches the literary sciences that were developed widely in the Middle Ages, in particular, the science of aruz, in the examples of treatises dedicated to *ilmi kafiya*, *ilmi badi'*, *ilmi baloga*, they considered the specific features of Arabic, Persian, and Turkic rhymes, problems related to classical poetics and expressed their views on them⁴³.

⁴³ Gladwin F. "Dissertations on the Rhetoric, Prosody and Rhyme of the Persians", -Calcutta, 1801; Daudpota U. "The Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry. -Bombay, 1934; Arberry A. "Classical Persian Literature", -London, 1958; Кийа Садек. "Меъйар-и джамали" из Шамси Фахрийи Исфохони. Веженомайи фарси. -Т.4. Техрон, 1937; Blochmann H. Prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other writers. - Calcutta, 1872; Reinert B. "Probleme der vormongolischen arabisch-persischen Poesiegemeinschaft und ihr Reflex in der Poetik", // "Arabic Poetry: Theory and Development", -Wiesbaden, 1973; DeWeese D. The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balagah" of Shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century // Turkish studies, edited by Sinasi Tekin, 2005, volume 29; Simidchieva M. Imitation and Innovation in Timurid Poetics: Kashifi's *Badayi al-afkar* and Predecessors, *al-Mu'jam* and *Hada'iq al-sihr* // Iranian

In the world scale scholars such J.S. Meisami (Great Britain), V.M. Zhirmunsky, M.L. Reisner, B. Ya. Shidfar, I. M. Filshtinsky, M-N. Osmanov, D. Samoilov, M. L. Gasparov (Russia), J. Landau (France), B. Sirus, Kh. Sharifov, R. H. Hadizoda, A. Sattarzoda, T. Mardoni, S. J. Chillaev (Tajikistan), H. Usmonov, M. Bakirov (Tataristan), M. K. Khamraev, Z. A. Akhmetov, A. Tilavaldi (Kazakhstan), K. Risaliev (Kyrgyzstan), A. Bekmuradov (Turkmenistan), M. Akbarova, I. Adizova (Uzbekistan), researched in the works of creative personalities such issues as the use of rhyme in Arabic, Persian, Tajik, Azerbaijani, Tatar, Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Uzbek poetics, the history of meter and rhyme structure and the principles of modern development, including the system of images of classical literature, artistic means and the basis of rhyme⁴⁴.

Studies, volume 36, number 4, 2003; Browne E.G. "A Literary History of Persia from the Earliest Times to Modern Times", Vol. 2, Cambridge, 1964; Clinton J.W. "Shams-i Qays on the Nature of Poetry", "Edebiyat", n.s. 1, № 2, с. 101 – 128, Philadelphia, 1985; Бертельс Е.Э. "Литература на персидском языке в Средней Азии", // "Советское востоковедение". Вып. 5, -М. — Л., 1948, с. 199 — 228. Азер А.А. "Персидское стихосложение и рифма", -М., 1967/ А.А.Азер. Рифма персидского стиха. Проблема восточного стихосложения. -М. 1973; Гринцер П.А. "Литературы древности и средневековья в системе исторической поэтики" // "Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения", М., 1986; Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке / Изб. Соч., – М. – Л.: Академия наук, Т. II. 1956; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Наука, 1983; С.Н. Бациева. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна "Мукаддима". -М. 1965.; Д.А.Оганесян. Книга поэзии и поэтов. Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии. АКД. -М., 1980. / Фролов Д.В. Арабская филология. – М.: Языки славянской культуры, 2006; Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991; Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964; Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993; Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат "Сады волшебства в тонкостях поэзии" // Ватват. Сады волшебства. – М.: Наука. 1985; Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики // Шамс Кайс Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: Восточная литература, 1997; Котетишвили В.В. "Структура персидской классической рифмы", Автореф. докт. дис., Тбилиси, 1975; Köprülü M.F. "Narezmçahlar devrinde bir Türk lisancısı Muhammed bin Kaus ve eserleri", Türkiye Mecmuası, İstanbul, 1928; Аллахвердиев Г. "Труд Хатиба Тебризи 'Китаб ал-кафи фи-л-аруз ва-л-кавафи' как источник по восточной поэтике", Баку, 1992; Нўмонӣ, Ш. Шейр-ул-аҷам: чопи 3 / Ш. Нўмонӣ.–Техрон, Ошно, 1968; Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – М.: Наука, 1989/ Мусульманкулов Р. "Атауллах-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики", Автореф. докт. дис., Душанбе, 1980./ Мусульманкулов Р. "Атауллах-и Махмуд-и Хусайни", Душанбе, 1983; Тоиров У. С. Саидали Комуси кофия ва арузи шейри аҷам. Душанбе. Ирфон. 1994; Шарифов М. "Шамс-и Кайс-и Рази и его литературно-критические взгляды", Автореф. канд. дис., -Душанбе, 1985; Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Т.: ТашГИВ, 2002; Амиркулов С., Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннахр (қарни 19), -Д., 2010; У.Юсуфов. "Бадоеъ ул-афкор"и Кошифӣ ва рушди назариёти адаби дар садаи XV. -Душанбе., 2020; А.Рустамов Қофия нима? – Тошкент: Фан, 1976; А.Рустамов. Қофия структурасига оид бир "назария" ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. Отдельный оттиск. 3 / 1976; И.Султон. Адабиёт назарияси. -Т.: Ўқитувчи, 1980; У.Тўйчиев. Қофия ва унинг назарияси оид // Адабиёт назарияси. II том. -Т.: Фан., 1979; А.Ҳоҷиаҳмедов. Мумтоз қофия малохати. -Т, Шарк, 1999; Шарк мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008; В.Раҳмонов. Шейр санъатлари. -Т.: Шарк, 2020; Тухлиев Б.Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. – Т., 2004; Рустамий С. Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2018; Рустамий С. Балоғат илми. Ўқув қўлланма. -Т. 2021; Тўйчиева Г.У. Аруз в контексте газелей Амир Хусрова Дехлеви. – Т.: ТашГИВ, 2005; Тўйчиева Г.У. Ислом даври шейриятида аруз тизими ва унинг эволюцион таракқиёти. Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2019; Д.Юсупова. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг киёсий таҳлили. . Филол. фан. докт. (DSc) дисс... – Т., 2019 // Д.Юсупова. Аруз ва мумтоз поэтика асослари. Дарслик. -Т.: Академнашр.2021.

⁴⁴ Meisami J.S.. Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry. – London, 2003; В.М.Жирмунский. Рифма ее история и теория. Петроград. 1923; Рейснер М.Л. "К проблеме сравнительного изучения иранской и арабской поэтики (характеристика категории 'тахаллус')" // "Вестник Московского университета. Востоковедение", М., 1985 / Рейснер М.Л. "Газель в системе категорий классической иранской поэтики" // "Вестник Московского университета. Востоковедение", М., 1986 / Рейснер, 1989; Рейснер М.Л.

However, the fact that the development of rhyme study during the Timurid period, which had an important place in determining the historical progress and development of the science of poetics, was not fundamentally studied as a scientific problem, and the fact that the problems of rhyme in the treatises of that period were not comparatively researched at the level of rhyme study units shows that this dissertation is different from previous scientific works.

Relevance of the dissertation with the plans of scientific research works of the higher educational institution where the dissertation has been conducted. The dissertation was completed in accordance with the research plan of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi within the theme “Actual problems of researching the history of Uzbek literature”.

The aim of the research work is to carry out a comparative analysis of the science of rhyme of the Timurid period in terms of theoretical, practical and poetic elements, to reveal the trends of historical development and its specific features.

Tasks of the research:

to evaluate the development factors of rhyme studies of the Timurid period as a stage of evolutionary formation of Uzbek (Turkic) and Persian-Tajik rhyme's theories, and on this basis to carry out a comparative analysis of treatises on rhyme;

to examine comparatively the Arabic and Persian-Tajik rhyme study sources, to be the theoretical basis for the treatises of this period;

to develop a comparative-historical description of theories of *rhyme elements*, *rhyme movements and letters*, *rhyme faults*, *rhyme types* in Turkic and Persian-Tajik rhyme studies on the basis of treatises;

"Эволюция классической газели на фарси X — XIV вв.", М., 1989. / Рейснер М.Л. "Персидская касыда в домонгольский период X — начало XIII века", // "Проблемы генезиса и эволюции". Автореф. докт. дисс. М., 1996; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – Москва: Гл.ред.вост.лит., 1978. – С. 254; Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Д.Самойлов. Книга о русской рифме. -М., 1982; М.Л.Гаспаров. Эволюция русской рифмы // Проблемы теории стиха. – Л.: Наука, 1984; Landau J. De rythme & de raison. Paris: Presses Sorbonee nouvelle, 2013; Сирус Б.И. "Рифма в таджикской поэзии", Сталинабад, 1953.; Сирус Б. Рифма персидского стиха. // Проблемы восточного стихосложения. -М., 1973; Шарифов Х. Ташакули афкори адаби-назариявии тоҷик дар асрҳои X-XI. Душанбе.1970 / Шарипов Х. "Формирование таджикской литературно-теоретической мысли в X — XI вв.". Автореф. канд. дисс, Душанбе, 1970; Ходизода Р.Х. Адабиёти форси тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Ч.1. Душанбе.1976; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв). – Душанбе: Адиб, 2002; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. ...докт. филол. наук. – Душанбе, 2006; Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Мардонӣ, Тоҷиддин. Саҳифаҳои аз равобити адабии Арабу Чам (гузашта ва имрӯз). – Душанбе: Ирфон, 2010.; У.А.Юсуфов. Взаимовлияние поэтики араба и аджама (IX-XV вв.). Автореф. дисс.канд филол.наук. - Душанбе., 2021; С.Ж.Чиллаев Афкори назарӣ-адаби ва интиқодии Сайфҷоми Ҳирави дар “Чомеъ ус-саноеъ вв-л-авзон”. -Душанбе. 2021; М.К.Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Авт.докт.дисс. Алматы, 1964; Усманов Х.У. Древние истоки тюркского стиха. – Казань, 1984; Усманов Х.У. Тюркский стих в средние века. – Казань: КГУ, 1987; Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автореф. дисс.канд филол.наук. – Казань, 1972; Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1999; Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964; Тилавалди А. Древнетюркский книжный стих. – Алматы, 2002; Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965; Бекмурадов А. Основные тенденции развития стихосложения в туркменской советской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ашхабад. 1980; М.Акбарова. Алишер Навоий газалларида қофия. -Т.: Фан., 1993. -Б. 27.

to determine the originality of theoretical views and approaches on the origin of *rhyme study letters* and their direct and indirect connection with *rhyme study types*;

to determine the factors of traditionality and originality in the science of rhyme of the Timurid period based on defining the specific and general aspects of the theory of rhyme types in the rhyme science of this period;

to carry out a comparative analysis of views on the coherence and uniqueness of rhyme, meter and artistic means in the rhyme studies of the Timurid period.

The object of the research are the works created in the Timurids period: “Funun ul-Baloga” by Sheikh Ahmad Tarazi, “Risolai Qafiya” by Abdurahman Jami, “Badoe us-sanoe”, “Risolai Qafiya” by Atoullah Husayni, “Badoe ul-afkor” by Husayn Vaiz Koshifi, and in due places Arabic and Persian-Tajik treatises on rhyme created before the 15th century.

The subject of the research is the theory of classical rhyme and the comparative analysis of elements related to rhyme in treatises on classical poetics during the Timurid period.

Research methods. Descriptive, comparative-historical, systematization and statistical analysis methods were used in the research process.

The scientific novelty of the research is as follows:

rhyme study of the Timurid period was investigated as a stage of development of Uzbek and Persian-Tajik rhyme theories based on the treatises of Sheikh Ahmad Tarazi, Vahid Tabrizi, Abdurahman Jami, Atoullah Husayni, Husayn Vaiz Koshifi, and as a result of the comparative analysis of these treatises were proven at the level of rhyme units such as rhyme, rhyme letters, rhyme movements, types of rhyme, rhyme faults, radif, hajib;

it was determined that as a result of the comparison of the Persian-Tajik rhyme, which served as a theoretical basis for treatises during the Timurid period, and the sources selected as objects, the works by Shamsuddin Qais Razi in the matter related to rhyme letters, by Nasiruddin Tusi in the theory of rhyme movements, the works by Shams Qais Razi and Nasiruddin Tusi in the theory of rhyme types served as the basis for the rhyme study of this period;

it was substantiated that the number of different rhyme letters and movements, rhyme faults, types of rhyme, the direction of the treatises, the character and the aims of the authors are directly related to the linguistic laws of Turkic and Persian rhymes;

as a result of examining the relation of rhyme in fiction, its place in Turkic literature, it was proven that Turkic rhyme is related to the possibility of language, the participation of radif, hajib became an important rule, new theoretical rules were developed for determining the letters of rawi and wasl, the possibility of using rhyme letters was expanded, and the attitude towards rhyme faults was changed;

it was scientifically substantiated the genesis of rhyme types, as a result of comparison, that these types are the main type of rhyme according to the participation of rhyme parts (taqtii), and that its place in the work of poets is fixed;

based on the scientific and theoretical information in the treatises on poetics, it was determined that the science of aruz, rhyme and artistry are one whole science,

that these three sciences require each other, that rhyme faults and artistic means based on rhyme were studied by authors of treatises on the basis of different principles.

The practical results of the research are as follows:

the theoretical basis of rhyme is based on the theory of the sources and the treatises on rhyme of the Timurid period, and the science of rhyme is based on the fact that it is an independent science, and its theoretical foundations were identified and systematized;

development factors of Turkic rhyme study, aspects different from Persian-Tajik rhyme study were proven from a comparative-historical point of view;

it was substantiated that the types invented by Persian poets in terms of rhyme study parts (taqtii) were practiced in Turkic literature;

it was found that radif and hojib, which were mainly used in Persian-Tajik poetry, their use in Turkic literature was expanded, and Turkic poets assigned a special task to radif and hojib;

it was proved that strict rules regarding rhyme study letters and movements, rhyme faults were liberalized based on the regularity of the Turkic language;

it was substantiated the importance of rhyme in artistic text and the fact that rhyme is the basis of poetry.

The reliability of the research results is based on the fact that the scientific and theoretical views of scientists of our country and foreign scientists on the history of classical rhyme were studied, primary literary written monuments, in particular, "Funun ul-balogha" in the inventory number Eliott No. 127 kept in the Bodleian Library in Great Britain, based on the fact that 4326 inventory digital manuscript copies of the works of Fakhri Isfahani "Meyor ul-jamoli", Atoullah Husayni "Risolai Qafiya" stored in Tehran State University were attracted and used, research conclusions were presented and applied in practice based on existing scientific and theoretical views.

The scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is that the views on Uzbek and Eastern classical poetics, in particular, the theory of rhyme, are included in scientific circulation, and from the theoretical conclusions and recommendations of the existing sources, poetics, classical rhyme, in the development of scientific research works, in the improvement of the direction of rhyme study, in the creation of research and monographs on the topic, literary a scientific-theoretical resource in the study of issues of communication and literary influence.

The practical significance of the research results is defined by the fact that they can be used in creating textbooks and training manuals for students of higher education institutions on subjects "History of Uzbek Literature", "Basics of Aruz and Classical Poetics", "Navoi Studies", in improving the lectures and seminars content, in special courses development, and in improving with theoretical conclusions the content of subjects such as "History of Uzbek Literature", "World Literature".

Implementation of the research results. Based on the scientific results obtained on the comparative analysis of the science of rhyme in the treatises on poetics during the Timurid period:

scientific conclusions on the influence of scientific approaches to rhyme in Arabic and Persian treatises created in the 11th-13th centuries on Turkic literature, issues of tradition and identity, artistic skill, style, theme and symbols, the development of genres, and the classification of treatises on poetics in the Timurid period were used in the fundamental project OT-F1-030 “Publishing a multi-volume monograph (Volume 7) on the “History of Uzbek Literature” (in 2017-2020), (certificate № 04/1-554 of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi as of May 18, 2022). As a result, the comparative analysis of the sources related to poetics created in the literature of the Timurid period, as well as the prepared monograph, were enriched with new, analytical information.

The science of rhyme is a set of scientific-theoretical generalizations about the form of poetry created in the thought of the peoples of the East, such as the science of aruz and the science of bade, approaches were used in the practical project number PZ-20170927147 “Research of Turkic written sources from ancient times to the 14th century” (2018-2020), (certificate № 04/1-556 of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi as of May 18, 2022). As a result, the treatises created during the Timurid era proved to be an integral part of the national-spiritual and literary heritage of our country.

In giving conclusions about the period of Navoi and Timurids, literary relations and scientific environment in the period of Timurids, the creation of treatises on the science of aruz, ilmi badee and rhyme, and issues of poetics in Navoi’s work, in determining the scientific approach and analysis principles of the scientist in Navoi’s historical and scientific works, “Mezon ul-Avzon”, the poetics presented in the works “Muhokamat ul-lughatayn” and its components, views on the science of aruz, artistic means, rhyme from the conclusions of the comparative analysis of scientific approaches in the treatises on poetics during the Timurid period PZ-20170926459 – “History of Navoi studies (20th – 21st centuries)” (in 2018-2020) was used in the implementation of the practical grant, (certificate № 04/1-555 of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi as of May 18, 2022). As a result, on the basis of the comparison of rhyme elements in the treatises, it was possible to determine the specific features of the literary studies of the Timurid period;

the proportion of form and content in fiction, the poet’s style and skill, the practical application of poetic elements, scientific materials related to the works of Atoullah Husayni were used in the preparation of the scenarios of the program “Taqqdimot” on the TV channel “O’zbekiston tarihi” of the National Television and Radio Company of Uzbekistan (certificate № 28-980 06 of the National Television and Radio Company of Uzbekistan as of July 4, 2022). As a result, the quality of television programs was increased, the understanding and perception of the role of

our ancestors in the formation of our national spirituality, their contribution to world civilization and culture were strengthened.

Approbation of the research results. The research results were discussed at 15 scientific and practical conferences, including 8 international and 9 republican conferences.

Publication of the research results. On the topic of the dissertation 1 monograph, 1 manual and 42 scientific works were published, in particular 26 articles were published in scientific editions recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations. 15 articles were published in republican scientific journals and 11 articles in foreign scientific journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and a list of used literature, the total volume is 266 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The **Introduction** part of the work is based on the relevance and necessity of the research, describes the aim, tasks, object and subject of the research, its relevance to the priority directions of the development of science and technology of the republic, a review of foreign scientific research, the problem development status, research methods. The scientific novelty of the research, practical results, the reliability of the results, the scientific and practical significance were revealed. Information on the implementation of research results in practice, publication, scope and structure of the dissertation were given.

In the first chapter of the thesis “**Theoretical foundations and sources of classical rhyme**” the issue of “*Formation of knowledge about classical rhyme*” was studied in its first part. One of the components of classical poetics - the science of rhyme - has an ancient history, and its theoretical foundations began to be formed from the earliest times. In the science of narration, science of knowledge and imagination, the balance of content and form in the science of artistry, rhythm and melody, repetition of sounds, rhyme, poetic elements in prose and the relation of genres were studied at first in the sarf-nahv (*morphology and syntax*) department of linguistics, and later this science was separated as sciences of poetry and perfection. The theory of poetics and the science of rhyme, its improvement as a separate science, the creation of special treatises and manuals rose to a new level during the reign of the Timurids. The attitude and patronage of the Timurid rulers to science and literature led to the creation of scientific-theoretical works among several types of literature. Under the influence of the environment during the Timurid period, the creation of treatises on the science of aruz, ilmi bade (artistry) and rhyme shows that the theoretical foundations of the science of poetics were developed at a high level. The fact that the theoretical foundations of the science of rhyme are carefully and perfectly developed in most of the treatises devoted to the science of rhyme is a clear proof of this. Ahmad Tarazi’s “Funun ul-Baloga”, Abdurrahman Jami’s “Risalai

Qafiya”, Atoullah Husayni’s “Badoe us-sanoe”, “Risalai Qafiya”, Husayn Voiz Koshifi’s “Badoe ul-Afkor” are among such important sources. In the creation of these treatises, a number of sources in Arabic and Persian served as a theoretical basis, and their study is important in determining the formation and development of the science of rhyme. For this reason, it is required to study the stage of formation of this science. We aimed to study the gradual development of the science of rhyme based on the following stages:

1. The theoretical foundations of the classic rhyme began to appear in the sources of the science of artistry as part of the initial scientific views⁴⁵. The art of words, artistry, its unique features, the ability to choose a rhyme in a poem, the connection between verses, and the balance of content have been the focus of scholars (Imam Nasr ibn Hasan Marginani “Mahosin ul-Kalam”, Umar Rodiyani’s “Tarjiman ul-Baloga” (11th), “Hadayiq us-sehr” (11th – 12th) by Rashididdin Vatwat, “Hadayiq al-haqaiq” (14th) by Sharafiddin Romi, “Meyori jamoli” (14th) by Fakhri Isfahani, “Daqoyiq ash-sheer” (14th) by Al-Khalavi)⁴⁶.

2. The relation of literary types and genres as one of the important parts of classical poetics, in the treatises dedicated to the explanation of these two terms, there are scientific views on the theoretical foundations of rhyme (Qudama ibn Jafar’s “Naqdu-sh-sheer” (v. 922/948), Ibn Qutayba’s “Poetry and shuaro” (9th -10th), Ibn Khaldun’s “Introduction”)⁴⁷.

3. The theory of classical rhyme, which was first studied in the framework of *ilmi bade*, was presented in separate treatises, and later under separate sections. In the work “Mafatih ul-ulum” (10th) of Abu Abdullah Khorazmi, the scientific-theoretical views on the theory of rhyme were much expanded and created the basis for the creation of separate treatises⁴⁸.

4. Later, his science moved to the science of meter and rhyme, perfecting the theoretical ideas based on the harmony of art and classic rhyme. (Abu Zakariyya (Al-Khatib) at-Tabrizi’s “Al-kafi fi-l aruz wal qawafi” (‘About Aruz and Rhyme’)” (12th), Yusuf Azizi’s “Aruz” (XV), Alisher Navoi’s “Mezon ul-avzon”, “Muhokamat ul-lughatayn”, “Majolis un-nafois”, Z.M. Babur’s “Mukhtasar”)⁴⁹.

5. Treatises dedicated to the study of all three sciences of classical poetics (aruz, *ilmi bade*, rhyme) began to be created, special attention was paid to the science of classical poetry and the theory of poetics. (Shamsiddin Qays Razi’s “Al-mojam

⁴⁵ Оганесян Д.А. “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. –М., 1980.

⁴⁶ Арасту. Фи синоъати-ш-шеър/ Поэтика. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2018. –Б. 119.; Ибн Сина. Фанни шеър // Наука Поэтики. –Душанбе, 1985. –Б. 74.; Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика, фалсафий қарашлар, шеър санъати. –Т.: 1980, -Б. 89.

⁴⁷Оганесян Д.А. “Книга поэзии и поэтов” Ибн Кутайбы (828-889) как источник для истории классической поэзии. АКД. –М., 1980. Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». –М.: Наука. 1965.

⁴⁸ Р.М.Баходиров. Абу Абдуллох Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. –Т.: Ўзбекистон. 1995. –Б. 144.; Зиёвуддинова М.Абу Абдуллох ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ул-улуи” асариди поэтика. –Т., 2001. –Б. 35.

⁴⁹ Абу Закарийя (ал-Хатиб) ат-Табризий. Ал-кафи фи-л-аруд ва-л-кавафи (перевод с арабского, исследование и комментарий Д.В.Фролов) / Классический арабский стих. История и теория аруда. –Москва: Наука, 1991. С.245-343. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. 16 том. МАТ. 20 томлик. –Т.: Фан, 2000. –Б. 43-98.; Бобир Захириддин. Мухтасар. (нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). –Т.: Фан. 1971. Б.412.

fi maayiri ashar ul-ajam” (13th), “Meyar ul-ashor” by Nasiruddin Tusi, “Jami mukhtasar” by Vahid Tabrizi, “Badoe ul-afkor fi sanoe ul-ashor” by Husayn Vaiz Koshifi⁵⁰.

6. Initially, in the treatises dedicated to the science of classical poetics, rhyme was presented not as a separate science, but as part of artistic and aruz meter, with the purpose of explaining their laws, by that time, rhyme was formed and improved as a separate science (Abulhasan Ali Sarahsi Bahromy “Kanz ul-Qafiya”, Abdurahman Jami “Risolai qafiya”, Atoullah Husayni “Risola dar qafiya”)⁵¹.

At the beginning of the 20th century, scientists such as Abdurahman Saadi⁵² and Abdurauf Fitrat⁵³ published their views on the theory of literature in the press, and in their textbooks, which were a collection of theoretical sciences, they based the unique forms of rhyme on the example of Uzbek poetry of the 20th century.

The second part presents “*Classification of theoretical basis sources*”. It is known that aruz, the science of artistry and the theory of classical rhyme, which are parts of classical poetics, were first formed in Arabic literature. Then they were improved in Persian literature.

Later, the science of rhyme as a separate science was developed in the treatises on poetics of the Timurid era, in independent treatises reflecting the theory of the science of rhyme. In the treatises created by the Timurid period, the principle of relying on the works in which the improvement of rhyme as an independent science was presented began to be formed. The authors of the treatise, while showing the sources they used, also mentioned their approach to Persian and Turkic rhyme studies in a certain way. In this sense, the comparative study and research of the sources recorded in the rhyme study of this period allows to determine the followers and innovations of our classical scientists in this science. After all, “Comparison does not harm the uniqueness of the situation under study (individual, national, historical), on the contrary, it is possible to clearly define this uniqueness with the help of comparison, that is, by identifying its similar and different aspects”⁵⁴.

The poets of the Timurid period mentioned the names of the sources they used and were influenced by in the prefaces of their treatises and in various places. Ahmad Tarazi, Aburahman Jami, Atoullah Husayni, Husayn Vaiz Koshifi referred to a number of sources that served as a theoretical basis for their treatises, expressed reactions, and presented scientific conclusions. It is noteworthy that neither author

⁵⁰ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. - Душанбе: Адиб, 1991. - Саҳ. 161.; Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам.(перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова) – Москва, 1997. –С.464; Носир ад-Дин Туси. Ми’йар ал-аш’ор. — Техрон, 1325; Вахид Табризи. Джам и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е Бертельса. – М.: Наука, 1959. -С.158; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. - Т.: Ҳазина, 1996; Kamal ad-din Xusayn Va-iz Kashifi. Badai-al-afkafi san-i al-ash’ar (Новые мысли о poeticheskom iskusstve) Izdanie teksta, predislovie, primechaniya i ukazateli R.Musul’mankulova. – М.: Nauka, 1977.; Koshifi Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavori. Badoe’u-l-afkor fi sanoe’i-lash’or. Virosta va guzordai Mirchaloluddini Kazzozai. -Tehron: Nashri markaz. 1369.– 387 s.

⁵¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофияи Мулла Жомий. Калькутта, 1867.

⁵² Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. - Т.: 1923. - Б. 123

⁵³ Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). - Т.: Ўқитувчи, 1995. - Б. 17.

⁵⁴ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979. – С.77.

of the treatise was limited to a single source. Although the author of “Funun ul-Balogha” does not name the treatises and their authors, he refers to them under the caption “some”. The verses and beyts cited indicate which source is being commented on. Atoullah Husayni refers several times to the works of Shamsiddin Qays Razi, Nasiriddin Tusi, Rashididdin Vatvot in his work Risolai Qafiya, and enters into a discussion with Nasiriddin Tusi. In the work “Badoe us-sanoe” he relies on more than 10 sources dedicated to the science of bade. As a primary source he explains artistic means with the example of verses based on M. Zamakhshari’s “Kashshof”, Abu Abdullah Khorazmi’s “Mafatih ul-Ulum”, Yusuf Sakkoki’s “Talkhis”, “Tibyon ul-Bayan”, “Mutawwal”, “Mukhtasar”, Amir Syed Sharif’s “Hashiya”, Muhammad Shirozi’s “Izah” Umar Rodiyani’s “Tarjiman ul-Balogha” works. In the explanation of the arts based on meter, rhyme and artistry, refers to the treatises “Al-Mojam” by Shamsiddin Qays Razi, “Meyar ul-ashor” by Nasiruddin Tusi, “Hadayiq us-sehr” by Rashididdin Vatvot, and “Risalai Aruz” by Jami.

Husayn Vaiz Koshifi based the theory of rhyme in the concluding part of the work “Badoe ul-afkor” and relied on the scientific conclusions of the work “Meyar ul-jamoli” by Qais Razi, Rashididdin Vatvot, Nasiruddin Tusi and Fakhri Isfahani. It can be seen that the main concepts, elements and interpretations of these sources served as a criterion in the formation of rhyme studies of the Timurid period.

The third part of the chapter is dedicated to the study of *“Rhyme perfection in treatises of the Timurid period”*. In almost all of the treatises on poetics created during the Timurid era, three sciences: aruz, rhyme and artistic means were presented on the basis of separate parts. In parallel, treatises on the science of poetics were created in Persian and Turkic. Turkic rhyme study was formed under the influence of Arabic and Persian rhyme study, processed and improved based on the laws of the Turkic language. On this basis, treatises devoted to the study of rhyme were created.

One of the important sources dedicated to the study of Turkic rhyme, Ahmad Tarazi’s “Funun ul-balogha” was created at the request of Turkic creative personalities. Ahmad Tarazi explains the rhyme under the general title “Al-fann-us-sani-fi-l-qafiya wa-radif”⁵⁵. In this part, which begins with the sentences “You should know that among the scientists and men of literature it is important to know the rhyme science as the basis of the poem”, the scientist gives a high value to the rhyme and evaluates it as “the original, the basis of the poem”.

Abdurrahman Jami’s work “Risalai qofiya” (Treatise on the Rhyme) is one of the important sources in the Persian language dedicated to the study of the science of rhyme in the Timurid period and was written in 1465. Jami wrote this treatise based on the “Qofiya” (Rhyme)” part of Shamsiddin Qays Razi’s work “Al-mojam”⁵⁶.

⁵⁵ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов) - Т.: Ҳазина, 1996. –Б.61

⁵⁶ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофияи Мулла Жомий. Калькутта, 1867.; Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия. // Шарқ мумтоз поэтикаси. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008, Б. 274-314.

Among the treatises devoted to the theory of classical artistry science, the work “Badoe ul-afkor fi sanoe ul-ashor” by Husayn Vaiz Koshifi is considered one of the important sources. The work “Badoe ul-afkor” consists of an introduction, two chapters and a conclusion, the chapters give information about parts of poems, genres, artistic means based on a certain order. Husayn Vaiz Koshifi presents scientific and theoretical views on rhyme in the concluding part of the work⁵⁷.

Atoullah Husayni’s work “Badoe us-sanoe” presents artistic means formed on the basis of harmony of rhyme and meter in the description of verbal arts. Scientific approaches to some defects in poetry are presented in the part of the work “Faults of Meaning”. In his work “Badoe us-sanoe” in the section entitled “About the statement important and practical one among the poets” verses related to rhyme: musarra, muzdavaj, muqaffa are studied.

Atoullah Husayni’s treatise “Risoi dar qavoyidi ilmi qavafi” is an excellent source for the theory of classical rhyme⁵⁸. Atoullah Husayni’s treatise is divided into 9 parts, and he lists parts under the term “Letter”⁵⁹: 1st letter. Definition of rhyme. 2nd letter. Number of rhyme letters. Representation of the letters that come before and after Rawi. 3rd letter. Representation of rhyme letters (letters after Rawi). 4th letter. Regarding rhyme movements. 5th letter. Rawi and its characteristics. 6th letter. Types of rhyme according to the importance of taqtii. 7th letter. Regarding the faults related to rhyme nouns. 8th letter. Regarding the faults non-related to rhyme nouns. 9th letter. About hajib and radif.

Although rhyme is not specifically studied scientifically in several works of the Timurid period, they reflect the author’s scientific and theoretical views on the science of poetry, particularly the science of rhyme. For example, in the works of Alisher Navoi “Mezon ul-Avzon” and Z.M. Babur “Mukhtasar”, scientific and theoretical views on rhyme are given in the explanation of the meters.

In the fourth part of the chapter, “*Turkic rhyme and its relation to fiction*” were studied. Treatises on poetics during the Timurid period were created in parallel in two languages: Persian and Turkic. Naturally, this bilingualism in the treatises was based on the unique features of Persian and Turkish rhyme studies, and presented unique theories based on the laws of language. Relying on the above theoretical sources and improvement in fiction literature, we tried to determine the specific features of Turkic rhyme:

1. In Arabic and Persian treatises on the science of poetics, meter is defined as the basis of poetry, while in Turkic poetry, rhyme is accepted as the basis of poetry.

2. In Turkic rhyme study, the participation and function of the radif is much expanded, and there are many references to the common form of the radif.

3. According to the participation of rhyme parts, there were five types of rhyme in Arabic literature: *mutarodif*, *mutawatir*, *mutaroqib*, *mutadorik*, *mutakowis*.

⁵⁷ Koshifi Kamoluddin Husayn Voizi Sabzavori. Badoe’u-l-afkor fi sanoe’i-lash’or. Virosta va guzordai Mirchaloluddini Kazzoi. -Tehron: Nashri markaz. 1369.– 387 s.

⁵⁸ Атоуллох Хусайний. Рисолаи қофия. (Доктор Юсуфбек Бобоупур). Техрон. 1393.

⁵⁹ In the meaning of chapter, section.

Later, these five types of rhyme were widely used in Persian literature. Ajam scientists discovered three types in addition to these five types: *mutawosi*, *mutarojih*, *mutazoyid*. The distinctive feature of these three types is that the end of the rhyme ends with a very long hija. Most of the rhyme words in beyts in Turkic literature end with a very long hyphen. Based on this, it can be said that in Turkic literature, due to the regularity of the Turkic language, there are more types of *mutarodif*, *mutawosi*, *mutarojih*, *mutazoyid*, according to the participation of rhyme parts.

4. The presence of rhyme letters in the composition of the rhyme, the fact that they consist of the same letter is one of the main features that ensure melodiousness. In this regard, depending on the participation of vowels in the Turkic language in the use of the original ridf and its use in fiction, the vowels u (vov-i ma'ruf) and o' (vov-i majhul), i ('yo'i ma'ruf) and e ('yo'i ma'jhul) are mutual ridf. The theoretical views regarding the ability to participate as a ridf were accepted as a unique feature of Turkic rhyme.

5. Wasl is one of the main letters of the rhyme that comes after the rawi. Arabic and Persian scientists on rhyme study emphasize that the participation of majro, the connecting rhyme study action between rawi and wasl, is important in determining wasl. If there is no majro between the ravi and wasl, the letters after the base in the rhyme study word are evaluated as radif. This is related to the formation of Persian and Arabic words and the addition of grammatical forms. In the Turkic language, unlike these two languages, suffixes are added after the base, and the limit of the suffixes is known. These additives cannot be used independently like the base. In this respect, these additions are considered as one component with the base, and the letter after the rawi is considered as a wasl regardless of the presence of the majro.

6. Turkic rhyme differs from Arabic and Persian rhyme in terms of the presence of rhyme letters and their number. Arabic and ajam scientist on rhyme study accept the letters wasl and huruj that come after rawi. However, although in theory the letters mazid and noyira are presented as rhyme letters, they do not use their participation, huruj is evaluated as the last letter in a rhyme word. Especially in Arabic literature, the participation of letters after the rawi is very rare. However, in Turkic literature, one of the main features is the use of words with letters after the rawi with the aim of ensuring melodiousness.

7. In Turkic literature, the use of asliy, mamuliy and shoygon rhyme in one poetic genre is common. Rhyme is formed on the basis of additions in words whose bases are not consonant with each other. Hazrat Navoi in the work "Majolis un-nafais" in commenting the famous verse of the poet Maulana Atai:

Ul-sanamkim suv yaqosinda paretak ulturur,
Goyati nozuklugidin suv bila yutsa bulur

says that the rhyme mentioned in the verse "has a fault"⁶⁰. If we pay attention to rhyme words in the beyt, the words ultur - bul cannot be a rhyme. So, these two words are formed by the suffix -ur as a rhyme word. Considering that rawi is a rhyme letter, the letter -r is taken as rawi. The "fault in the rhyme" that Navoi wanted to say

⁶⁰ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Тўла асарлар тўплами. 9-жилд. -Т.: Гафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2013. -Б. 314.

is that the rawi is not involved in the basic structure, but it is involved in the additional structure.

8. It is known that the rawi consists of a letter. Even though the word ends with a vowel, Arabic and ajam scientists on rhyme study do not accept the movements at the end of the word as rawi. In Turkic rhyme, the vowels at the end of the word are represented by letters, and such words are considered as rhyme study words. The main reason for this is that the Turkic language is an agglutinative language.

The second chapter of the dissertation is entitled “**Research of rhyme in the structure of treatises on poetics during the Timurid period**”, and the first part of the chapter covers “*Issues of rhyme, hojib and radif in the science of rhyme*”. Abu Abdullah Khorezmi defines rhyme as “the last word of a line in a poem.” This definition of Khorezmi gives the impression that the term rhyme can be applied to any word at the end of a verse. This definition, given by Abu Abdullah Khorezmi, is repeated in later treatises.

Abdurrahman Jami informs that ajam poets usually rely on rhyme as the repetition of words at the end of verses⁶¹. However, this repetition should not be independent in pronunciation. It should come as part of a verse.

Atoullah Husayni’s “Risolai Qafiya” defines rhyme in a more complete and precise form than in other treatises. Repeated words at the end of a verse or beyt should be similar in both form and meaning. Special attention should be paid to letters and movements in creating this similarity (harmony)⁶². Atoullah Husayni changes the definition of rhyme given in the sources available before him. If Nasiruddin Tusi considered any word at the end of a verse as a rhyme, Husayni clarifies this definition.

Ahmed Tarazi, while giving a definition of rhyme, also remembers the definitions given in Arabic and Persian sources, and informs that there are differences between the views of Arab and ajam scholars in the science of rhyme. Rhyme is defined as the rawi (1), the last part of the verse (2), the last part of the beyt (3)⁶³.

Although the definitions of rhyme are similar, the treatment of rhyme, the development of rhyme theory, is different in Arabic and Persian sources. The science of Persian-Tajik rhyme is clear and strict compared to Arabic poetry. Jami emphasizes that the words *amud-amid* are accepted as rhyming words in Arabic poetry, but they cannot be rhyming words according to the theory of Persian rhyme⁶⁴.

In most Arabic, Persian and Turkic treatises on classical poetics, the theory of radif and hojib as a component of classical rhyme is studied separately.

⁶¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008, Б. 301.

⁶² Атоуллоҳ Хусайний. Рисолаи қофия. Зири назр Др. Юсуфбеғ Бобоपुर. 1393. Техрон. –С. 29

⁶³ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016. –Б.52.

⁶⁴ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедиси, 2008, Б. 309.

In the treatises “Hadayiq us-sehr” by Rashididdin Vatwat, “Meyar ul-ashar” by Nasiruddin Tusi, “Al-mojam” by Shams Qays Razi, “Tarjiman ul-balogha” by Umar Rodiyani, “Meyar ul-jamoli” by Fakhri Isfahani, “Risolai dar qavoyidi ilmi qavofi” by Atoullah Husayni, “Badoe ul-afkor” by Husayn Vaiz Koshifi attitudes to the theory on radif and hojib were explained at the example of beyts.

The second part of the chapter is “*Study on rhyme letters and movements*” and focuses on the role of rhyme letters and movements in rhyming words.

In the science of rhyme, the structure of rhyme is important in determining the types of rhyme. The component of rhyme is one of the main elements that ensure rhyme study word perfection. Arabic poets emphasize that there are 6 hurufs and 6 movements based on the rhyme. Among them, hurufi taasis, dahil, ridf, rawi, wasl, huruj are rhyme letters, and itloq, hazv, rass, ishboo, tawjih, nafoz are given as rhyme movements (vowels). The ajam scholars, unlike the Arab scholars, add some hurufi rhyme up to 9. Classical rhyme sources say that a rhyme consists of 9 letters and six movements. As rhyme letters, there are taasis (1), dahil (2), ridf (3), qayd (4), rawi (5), wasl (6), huruj (7), mazid (8), noyira (9).

Rawi. Ahmad Tarazi emphasizes that the huruf is “guzir” (outside) from the rhyme, except for the rawi⁶⁵. As the scientist noted, “the origin of the rhyme is the rawi.” Ahmad Tarazi gives a special example of these two forms of the rawi and defines the types of rhyme. If the rawi is silent, rhyme is muqayyad, if the rawi is mutaharrik, rhyme is evaluated as absolute.

Suyulur kursa lablaringni shakar,

Rashk olur kursa oy yuzungni qamar.

This beyt rhymes with the words *shakar* - *qamar*. The rawi in rhyme words is the letter “ro” (the letter r). Jami also evaluates the rawi as the last letter of the base of the word and cites as an example the verse in which the letter ‘lom’ (l) is the rawi.

Dar azal naqshi tu bar tahtai gul didai dil,

Didu noi dili bechora furu raft ba gil.

Atoullah Husayni work “Risolai Qafiya” gives a broad and detailed description of the rawi. Atoullah Husayni also cites the words quoted by Qais Razi as examples: in the words رنجور - *ranjur*, مزدور - *mazdur* the consonant ‘ro’, in the words دانا - *dono*, بينا - *biyno* the letter o (alif), in the words دانشمند - *donishmand* and خاوند - *hazovand* the letter “dol” (d).

In the treatises, the following letters of the rhyme: taasis, dahil, ridf, qayd, wasl, huruj, mazid, noyira are explained on the example of individual beyts.

A study on rhyme movements. Shamsiddin Qays Razi, Fakhri Isfahani, Ahmad Tarazi, Vahid Tabrizi, Abdurrahman Jami, Husayn Vaiz Koshifi, Atullah Husayni also emphasize that there are six rhyme movements: 1. Rass 2. Ishboo 3. Hazv 4. Tawjih 5. Majro 6. Nafoz. In the treatises, there are no differences in the definition of rhyme movements and their characteristics.

⁶⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016. –Б. 60.

Nasiruddin Tusi mentions five types of rhyme movements: hazv, tawjih, majro, movement majhula, movement wasl⁶⁶. Different aspects are visible in the names of six movements in Ahmad Tarazi: itloq, hudud⁶⁷, rass, ishboo, tawjih, nifoz⁶⁸.

The second part of the chapter focuses on **“Improvement of theoretical views on rhyme faults (defects)”**. Arabic and ajam poets cite inconsistencies in rhyme movements and letters as rhyme faults. Usually rhyme faults (defects) are related to changes in rhyme movements. In rare cases, discrepancies in rhyme letters are cited as rhyme faults. Because poets considered the difference of rhyme letters as a very big drawback. Therefore, there is usually no variation in rhyme letters. In the Arabic, Persian, and Turkic treatises on classical rhyme, rhyme errors are explained in special “sections”, “parts”, and “letters”. The works of Abu Abdullah Khorazmi “Poetic Defects”, Shamsiddin Qais Razi “About Defects in Rhyme in Poetic Speech”, Nasiruddin Tusi “Dar Uyubi qavofiya”⁶⁹, “Dar Uyubi qavofi pors”⁷⁰, Jami “Fasl”⁷¹, Fakhri Isfahani “Qofiya ayblari”, Atoullah Husayni “Risalai qofiya” the 7th part (7th letter) of his work, are devoted to the study of rhyme defects, and in the treatises “Funun ul-Balogha” and “Badoe ul-Afkor” the rhyme defects are explained as defects in the composition of rhyme movements. Most of the treatises describe 4 defects of rhyme: 1. *Iqvo* 2. *Ikfo* 3. *Sinod* 4. *Iyto*.

Shamsiddin Qais Razi, Nasiruddin Tusi, Fakhri Isfakhani explain three defects of rhyme in addition to four defects of rhyme: 1. *Munoqaza* 2. *Tazmin*. 3. *Tahlii*.

In fact, munoqaza, tazmin, tahlii cited as faults of rhyme, but there are more shortcomings related to poetic genres than rhyme⁷².

The third chapter of the dissertation is entitled **“Theoretical foundations and classification of rhyme types”**, and the first part examines **“Types of rhyme according to their structure”**. Shamsiddin Qais Razi in his work “Al-Murab fi meyar ul-ashar al-arab” states that there are thirty-five types of rhyme in Arabic poetry. The theoretical foundations of the types of rhymes are presented: the asliy type of a rhyme in the work of Shamsiddin Qais Razi’s work “Al-Mojam”, in Nasiruddin Tusi’s “Meyar ul-Ashar” and Ahmad Tarazi’s “Funun ul-Balogha” asliy, mamuliy and shoygan types, in Atoullah Husayni’s “Risalai Rhyme” shoygon and mamuliy rhyme type, in Jami’s work “Risalai Qafiya” mamuliy rhyme, “Jami Mukhtasar” by Vahid Tabrizi, “Meyar ul-Jamoli” by Sham Fakhri Isfahani shoygon type. Shoygon and mamuliy types of rhyme are mainly determined according to the participation of defects. The participation of iytoyi jaliy, defined as rhyme faults,

⁶⁶ Nasiruddin Tusi connects the 5th movement to the wasl. He refers to the action after the rawi. And he says that wasl should be studied as part of radif.

⁶⁷ The sixth movement is called the *hudud*. However, in the part dedicated to rhyming movements, it is given as *hazv*.

⁶⁸ The scholar quotes based on the names in the Arabic language.

⁶⁹ In the 5th part.

⁷⁰ In the 10th part

⁷¹ In the 7th part

⁷² Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. - М., 1989. - С. 190.

forms the type of shoygon rhyme type. Presented as rhyme faults, these defects were later perfected as artistic figures.

The asliy rhyme. In the original rhyme, rhyme words are required to be formed from the original basis: in the form of *makon-jon-shon*. In the asliy rhyme, the rawi is also placed at the base of the rhyme word: words like *hubob – gulob, habib - raqib, hur - nur, gul-mul* are considered as asliy rhyme.

Mamuliy rhyme. When the mamuliy rhyme is compared with the asliy rhyme, the differences are noticeable. Rawi is chosen not in the original word, but from the forms added to it. If the words “*rost*” and “*pyadost*” are considered rhyme words, the letter “te” is considered rawi. If we pay attention to the composition of the words, “te” in the word *rost* is based (the asliy rhyme), and “te” in the word *paydost* is taken from the added form of “*ast*”, and these words are presented as rhyme words. However, Ahmad Tarazi says that it is acceptable to consider the mamuliy rhyme in the following cases. 1. Masdar 2. Mozee 3. Muzorii 4. Amri robita.

Shoygon rhyme. In this type of rhyme, it is not in the rawi base as in the mamuliy rhyme type, but in the form after the base. That is, rhyming of words that are not consonant with each other is provided by forms added after the base.

Atoullah Husayni refers to the work of Shamsiddin Qays Razi in explaining the type of shoygon rhyme. These two scholars cite the words *duston-yoron* as an example of this type of rhyme⁷³. The bases of these two words cannot rhyme. However, because the letters ‘alif’ and ‘nun’ provide melodiousness, ‘nun’ is taken as the last syllable - rawi. In contrast to the mamuliy rhyme type, the combination of certain letters is specified in the shoygon rhyme type.

Scholars on the rhyme study distinguish absolute and specific types of rhyme depending on whether the rawi comes in a moving or quiet state. However, it should be noted that no treatise describes rhyme as mutlaq rhyme and muqayyad rhyme types. This type of rhyme is given in the form of rawi mutlaq and ravi muqayyad in the explanation of the letter rawi.

In the second part of the study, “*Types of rhyme according to the participation of rhyme letters*” are studied. The arrangement of rhyme letters is important in forming types of rhyme according to the stem content. Before the rhyme, ridf, taasis, qayd - the letters of the rhyme form the types of *mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad* according to the core composition of the rhyme. In none of the treatises in Arabic, Persian, and Turkic, the types of rhymes such as *mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad* are mentioned under a separate heading. These rhyme types are listed in the rhyme letters section. Only Nasiruddin Tusi’s work “Me’yor ul-Ash’or” under the title “Qofiya naavlari” (Types of Rhyme) compares all types of rhyme on the example of works of Arab and Persian poets⁷⁴. The scholar states that there are two types of rhyme in Arabs, depending on the rawi’s situation: mutlaq

⁷³ Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова. – М.: “Восточная литература” РАН, 1997. –С.162 // Атоуллох Хусайний. Рисолаи дар кофия. – Техрон. х.1393. –С.56.

⁷⁴ Носир ад-Дин Туси. Ми’йар ал-аш’ор. — Техрон, 1325.- Б. 115.

and muqayyad. The Arabs distinguish 3 types of rhyme according to the “moqabli rawi”: mujarrad, murdaf, muassas.

However, in the part entitled “Types of Rhyme According to Persian Poets”, it is stated that there are two types of rhyme in Persian literature: mujarrad or murdaf. Vahid Tabrizi provides a separate section (“Examples for explaining rhyme study letters and movements”) in order to explain rhyme letters and movements⁷⁵. This section presents the rhyme letters and movements that can occur in rhyme words as a whole. At this point, it refers to the types of rhyme, murdaf, mujarrad and muqayyad. He points out that three types of rhyme are used in the work of non-Arabic (Ajam - Persian) poets. Although the treatise states that there are three types of rhyme, in the commentary on the taasis and dahil it is mentioned a rhyme involving the taasis is called the muassas rhyme. Ahmed Tarazi in the explanation of the qayd letter states only, that scholars call the rhyme with the qayd letter muqayyad⁷⁶. So, in the work “Funun ul-Balogha” rhyme types muassas, murdaf, mujarrad, muqayyad are not distinguished as the types of rhymes. And Abdurrahman Jami explains the rhyme of murdaf and muassas in the explanation of the letters taasis and ridf⁷⁷. Fakhri Isfahani limits himself to citing the shoygon rhyme type of rhyme. In the works “Meyar ul-jamoli” and “Badoe’ ul-afkor” these types of rhyme are not mentioned. And Atoullah Husayni in “Risolai Qafiya” explains the types of rhymes by linking them to the letters of the rhyme in the explanation of the letters of taasis, ridf, and qayd.

In the third part of the chapter, “*Types according to the participation of rhyme parts*” are comparatively studied. The participation of rhyme parts is important in creating a different type of rhyme.

Arabic poets studied the rhyme by dividing it into 5 types according to the composition of its parts: 1. Mutakowis 2. Mutarokib 3. Mutadorik 4. Mutawatir 5. Mutarodif. Almost all treatises on classical rhyme explain the five types of rhyme. Only Ahmad Tarazi also mentions 3 types of explanations added by the Persian poets: 1. Mutawosi 2. Mutarojih 3. Mutazoyid.

1.Mutawatir (“paydar-pay”, “in a sequence”). The interpretation of the mutawatir type of rhyme is given as the first type in “Funun-ul-Balogha” and “Risalai Qafiya’. In this type of rhyme, the rawi in the rhyme study word ends in a silent state, and the letter before the rawi is in the mutaharrik state. That is, the reason consists of hafif⁷⁸, and faa' is in (-) meter. *Ahtar – anbar* the last syllable of these rhyme words, the part that provides the melody, consists of one vowel and one silent letter. The letter “Re” is silent as a rawi.

Suzidin rashk olur, shakkar yuzidin ham chamanu gul,

⁷⁵ Вохид Табризи. Джам и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е Бертельса. – М.: Наука, 1959. – С.81-84.

⁷⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Болтабоев, Ж.Жўраев) - Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2016. –Б. 66.

⁷⁷ Абдурахмон Жомий. Рисолаи қофия // Шарҳ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. (Таржимон Д.Юсупова). –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 2006. –Б.304.

⁷⁸ One of the three types of juzvs is named a reason (arqon), and its light form (sababi hafif) consists of one silent and one mutaharrik letter: (-)

Kuzidin uftonur nargis, sochidin tulgonur sunbul.

Shamsiddin Qais Razi says that the mutawatir rhyme type can be found in 11 places in Persian poetry. This situation is related to the columns, and the last element of these columns is the cause of hafif.

- 1. *Mafaiylun* - مفاعيلن . V - - - 2. *Foilotun* - فاعلاتن - V - - 3. *Failotun* - فعلاتن V V - - 4. *Faulun* - فعولن V - - 5. *Maf'uvlun* - مفعولن - - - 6. *Fa'lun* - فعلن - - 7. *Foilotun fa'* - فاعلاتن فع - V - - 8. *Failotun fa'* - فعلاتن فع V V - - - 9. *Mafoiylun fa'* - مفاعيلن فع V - - - 10. *Muftailun fa'* - مفعولن فع - V V - - 11. *Maf'uvlun fa'* - مفعولن فع - - - -

2. **Mutarodif** (“interrelated synonym”, “ridfli”). The peculiarity of this rhyme is that the parts of the rhyme are formed by the arrival of two silent letters after the active letter. In “Funun ul-Balogha” it is said that the cause is mutawassit (~) to form this type of rhyme. And Atoullah Husayniy explains in a simple way: the juxtaposition of two letters is the basis of the rhyme study type. If you pay attention to the composition of the rhyme study words *mukhtar - aghyar*, the letter ‘alif’ and ‘ro’ are in silent position.

Di bomdodi iyd kay bor sadri ruzgor.

In the treatises, the types of rhymes of mutavasi, mutarajih, mutazaid and their weight characteristics were studied according to the participation of rhyme parts (taqti'), mutadari, mutaraqib, mutakavis, and the last hijaz of the column invented by Persian poets, based on the extremely long hija.

3 types presented by Ahmad Tarazi are characteristic of Persian and Turkic poetry. Because in Persian and Turkic poetry, the end of the verse usually ends with very long hijos.

The fourth chapter of the dissertation is entitled “**Relation of rhyme science to verse, aruz and artistic means**”, and the first part of the chapter examines “**Rhyme’s role in the development of verses**”. In the treatises on poetics, special attention is paid to the research of verses based on the role of rhyme, types, and the participation of radif and hojib, which are studied as a component of rhyme. In this regard, the following verses based on rhyme are analyzed in treatises on poetics: 1. Muzdawaj verse 2. Musarra' verse 3. Muqaffa verse 4. Muraddaf verse 5. Mahjub verse 6. Mujamma' verse.

1. *Musarraa* verse. Musarra' bayt is a beyt built on the basis of the art of tasri', and it is analyzed under a separate title in the works “Al-mo'jam”, “Hadayiq us-sehr”, “Badoe' us-sanoe”. Atulullah Husayniy explains the musarra' bayt as an example of the qasida genre⁷⁹.

2. *Muzdawaj* verse. The word “Muzadavaj” is the adjective form of the word “izdivaj” and means “to mate”. The mutual rhyme study of every two lines in a beyt

⁷⁹ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) –Т. 1981.-Б.271.

is compared to pairing. Muzdawaj verse is also a verse built on the basis of rhyme and is based on the art of tasri. Bayt Muzdawaj is covered in detail in “Al-mojam” and “Badoe us-sanoe” and is said to be based on musarra. However, this verse differs from the musarra verse in that the verses are not related to each other, and the verses of the stanza rhyme independently of each other. Usually, muzdawaj verse is in the form of masnavi.

Ki har chand bad kardan oson bud,
Baqir jomi azu jon Xuroson bud.

3. *Muqaffa verse*. A special feature of the muqaffa verse is that the rhyme is introduced in the last line of the verse. And in the first verse, the rhyme is not followed. Atullah Husayniy explains why the term muqaffa is used in relation to words whose verses do not rhyme with each other: “This name is for it because under the real rhyme is in the last verse, and in the first verse, they should use (this name) in accordance with the rhyme of the second verse.”⁸⁰.

The muqaffa verse is found in almost all lyrical genres. In genres such as ghazal, qitaa, qasida, tarjiband, taqbband, the beyts after matlaa are counted as closing beyts. The 2nd beyts of genres such as tuyuq and rubai is in the form of a punctuation beyts. If the genres of problem, logz, and history are in the form of one beyt, it can consist of musarra or muqaffa beyt, depending on the poet’s discretion.

4. *Harora poem*⁸¹. The term harara poetry is mentioned in “Funun ul-balogha” and its definition is not encountered in other sources. Although Ahmad Tarazi presents the rhyme as the basis of the poem, he informs that there is also a poem without rhyme. Harora poetry is a special genre based on the non-rhyme of verse, which acts as a radif rhyme.

An example of a harara poem presented in “Funun ul-balogha” - a ghazal uses a common form of radif. That is why the radif itself did not need the participation of the rhyme in the poem.

Ey suzi qandu irni mul, dasti manastu domanat,
Zulfi binafsha, yuzi gul, dasti manastu domanat.

In the third part of the fourth chapter, “*Research of the artistic means based on the rhyme*” is studied comparatively. Most of the treatises devoted to the study of rhyme have researched the science of art, and art based on rhyme is presented in this section. “Kitab ul-badi” by Ibn Mutazz, “Kitab al-sinatain” by Abu Hilal al-Askari, “Kitabi asrar-u-l-balogha” by Abdu-l-Qahir Jurjani, “Mahosin ul-kalam” by Imam Nasr bin Hasan Marginani, “Tarjiman ul-Balogha” by Muhammad ibn Umar Rodiyani, “Hadayiq us-sehr” by Rashididdin Watwat, “Hadayiq ul-haqaiq” by Sharafiddin Rami Tabrizi, “Badoe ul-afkor fi sanoe ul-ashor” by Husayn Waiz Koshifi, “Badoe us-sanoe” by Atoullah Husayni. works are devoted to the theory of ilmi badi, Abu Abdullah Khorazmi’s “Mafatih ul-ulum”, Ibn Rashiq’s “Al-Umda fi mahosin ash-shir va adabih va naqdih”, Fakhri Isfahani’s “Meyar ul-jamoli”, Vahid Tabrizi’s “Jami “Mukhtasar” treatises on rhyme and science, Khatib Tabrizi’s “Al-kafi fi-l aruz wa qavafi”, Nasiruddin Tusi’s “Meyar ul-Ashar” on the science of

⁸⁰ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (Форсчадан А.Рустамов таржимаси) –Т. 1981.-Б.272.

⁸¹ Since the beyts in the poem are based on complete non-rhyming, we have given them in the section on beyts.

rhyme and rhyme, Shamsiddin Qays Razi's "Al-mojam" and Ahmad Tarazi's "Funun ul-balogha" In the works of three sciences: rhyme, aruz and the theory of ilmi badi are studied. In these sources, the artistic means that emerge on the basis of rhyme: tarsii, tashtir, tajziya, zulqavafi, eenot, tazmini muzdavaj, tavsīm, muraddaf, qalb-ul qafia, mutasalsal, tasrii are covered in detail.

The third part of the chapter examines the "**Combination of meter, artistic means, and the science of rhyme.**" Meter, rhyme and artistry are the main dimensions that ensure the integrity of the verse. These three sciences are inextricably linked and require each other. In the part of the treatises on poetics devoted to the science of art, the arts based on harmony of meter and rhyme are covered in detail. "Tarjiman ul-baloga", "Mahosin ul-kalam", "Al-mojam", "Hadayiq us-sehr", "Funun ul-baloga", "Badoe us-sanoe", "Meyor ul-jamoli", "Badoe ul-afkor" treatises explain the arts based on meter and rhyme on the example of verses. The arts of *mumosala*, *sadj*, *tavsif*, *tagyir*, *tashrii* appear directly based on the demand of meter and rhyme.

Atoullah Husayni admits that scholars recognize 3 types of *sadj*: *sadj-i mutawazi*, *sadj-i mutarrafi* and *tarsii*, and explains them one by one, explaining them with examples of verses. Expresses his critical attitude about *tarsii*. At this point, Atoullah Husayni relies on a unique principle in dividing artistic means into types.

One of the artistic means that emerges on the basis of the mutual internal rhyme of the verses in the verses is the art of *tashrii*, and some scholars call it under the name of *tarshih*, *zulqafiyatayn*. The peculiarity of this art is that poets compose a poem on the basis of two or more rhymes, even if they stop at each of them, a new stanza is formed, the essence of the poem is not disturbed. Atoullah Husayni refers to this art as *tashrii*.

Chu kuniy bagolat guzare *suyi mo*,

Binishin qadare, ruhi xud *binamo*.

V V - / V V - / V V - / V V -

Hama kas dilu jon bidehadki hurad,

Zi labat shakare, birason *hamaro*.

V V - / V V - / V V - / V V

The author of this poem is written in mahbun style, the lines are eight times in the form of failun/failun/failun/failun. The main rhyme: *soyi mo – binamo – hamaro – wafo*. If there is a pause in the first rhyme, it has a musaddas form, that is, a beyt (failun) at the end of the verse is moved to the beginning of the next verse:

Chu kuni bagolat *guzare*,

Suyi mo, binishin *qadare*.

V V - / V V - / V V -

Hama kas dilu jon bidehad,

Ki, xurad zi labat *shakare*.

V V - / V V - / V V -

The words *guzare - qadare - shakare - digare* are mentioned as the main rhymes that unite the verses in the form of musaddas. So, this science, which arose as a classic poetics, is a combination of poetry, rhyme and artistic means which forms a whole. Therefore, in almost all treatises on poetics, these three sciences served as the basis.

CONCLUSION

The theory of rhyme, its formation and development as a science and subject depend on the scientific environment and conditions of the Timurid period. In the treatises created during this period, the theory of rhyme, scientific-theoretical approaches to the science of rhyme rose to a high and perfect level. During the reign of the Timurid dynasty, two theories of rhyme were created and developed based on a single basis in the science of rhyme: the theory of Persian-Tajik rhyme and the theory of Uzbek (Turkic) rhyme. During this period, six complete treatises on the science of rhyme were created. The authors of treatises made a certain contribution to the development of the science of rhyme.

As a result of the comparative analysis of treatises on rhyme study of this period, the following conclusions were obtained:

1. In the poetry of Timurid period, the science of rhyme is not a theoretical phenomenon that appeared by itself, its formation and development was based on Arabic and Persian-Tajik language sources. "Mahosin ul-kalam" by Nasr bini Hassan, "Al-kafi fi-l aruz wal qawafi" by Khatib Tabrizi, "Miftah ul-ulum" by Yusuf Sakkaki, "Al-Murab fi meyar ul-ashar ul-arab" by Shamsiddin Qays Razi, as well as Persian-Tajik rhymers: Shams Qays Razi's "Al-Mojam" and Nasiruddin Tusi's "Meyor ul-Ashar" works served as a theoretical basis for the science of rhyme of this period. Persian and Turkic rhymers created during this period developed the theory of rhyme science by creatively using these sources: new types of rhyme and changes in rhyme components appeared in treatises. The theoretical basis of Turkic rhyme was developed.

2. In the treatises on poetics created during the Timurid period, the science of rhyme, rhyme letters and movements, rhyme faults, types of rhyme according to several aspects, and rules of rhyme in harmony with meter and artistic means were reflected. The authors of the treatises approached these elements creatively based on their point of view. The composition of treatises, the need for their creation, style, and intended audience of readers also served as an important factor in the emergence of these approaches.

3. In the Persian treatises, meter was defined as the main criterion as the basis of the poem, while in the work "Funun ul-balagha" by Ahmed Tarazi, rhyme was presented as the basis of the poem.

4. In Nasiriddin Tusi's work "Meyar ul-Ashar" rawi, unconnected (silent) letters are evaluated as radif. Ahmad Tarazi, Jami, Atoullah Husayni, Fakhri Isfahani, Husayn Vaiz Koshifi treatises say that the radif is a separate word outside of the rhyme, and a unique law of the radif has been developed.

5. There is no difference in the number and interpretation of rhyme study letters and movements in the treatises of the Timurid period. However, Nasiruddin Tusi's "Mear ul-Ashor" refers to 5 rhyme letters. In the treatises of Ahmad Tarazi, Jami, Atoullah Husayni, Fakhri Isfahani, Husain Vaiz Koshifi, 9 rhyme letters are cited and described. The authors of the treatise refer to the huruf, which is connected to the rawi and subsequent letters by means of actions, as a separate letter.

6. Although the rhyme movements and numbers are similar in the treatises of the Timurid period, Ahmad Tarazi in "Funun ul-balagha" mentions the six movements of the rhyme under a different name. As the first of the six movements, he introduces the itloq, corrects the deficiencies in the Arabic and Persian treatises, and adapts the rhyme study rules to Turkic poetry.

7. Most of the treatises describe 4 defects of rhyme (iqvo, ikfo, synod, iyto). Shamsiddin Qays Razi, Nasiruddin Tusi, Fakhri Isfahani explain three rhyme defects (munaqaza, tazmin, takhlii) in addition to the four rhyme defects. Defects such as munaqaza, tazmin, takhlii, which are cited as rhyme faults, are more related to poetic genres than rhyme, and are not cited as rhyme faults in treatises created during the Timurid period.

8. Although most of the treatises of the Timurid period were created under the influence of Shamsuddin Qays Razi's work "Al-mojam", they presented their own approach to defining the types of rhyme.

9. The types of rhyme presented in today's studies are not explained as a type of rhyme in the treatises of the Timurid period. The names of these types of rhyme study are given in the explanation of rhyme letters.

10. In the treatises of the Timurid period, the types of rhyme according to the participation of parts (taqtii), the theory of rhyme is cited as the main type of rhyme. The harmony of rhyme and meter is considered as the main regularity of rhyme as an important phenomenon in relation to rhyme letters and movements.

11. In all treatises devoted to the theory of rhyme, there are five types presented by Arab poets according to the participation of the rhyme taqti: mutakovis, mutarokib, mutadorik, mutawatir, mutarodif. Ahmad Tarazi enriches the types of rhyme by adding 3 types (mutavasi, mutarajih, mutazaid) to the five types of rhyme.

12. In the treatises created during this period, rhyme was studied in harmony with meter and science. Since the influence of rhyme has influenced the naming of verses and poems, in the works of Shamsiddin Qays Razi "Al-mojam" and "Badoe us-sanoe" of Atoullah Husayni, if the analysis of muzdavaj, musarra, muqaffa, muraddaf, mahjub, mujamma verses is given, Nasiruddin Tusi, Rashididdin Vatvot, Vahid Tabrizi, Ahmed Tarazi, Fakhri Isfahani, Husayn Vaiz Koshifi's treatises describe the unique characteristics of radif and hajib.

13. Ahmad Tarazi analyzes the poem without rhyme - harara poem in the work "Funun ul-balagha". Ahmad Tarazi shows that the repetition of the radif can replace the rhyme. This approach of Ahmad Tarazi shows that a poem without rhyme can be accepted in literary studies.

14. Although the approaches to the art of tasmit go back to the theory of Khalil ibn Ahmed, Atoullah Husayni expands these views in the work "Badoe us-sanoe"

and explains the two types of tasmit presented by Arab poets (*tasmiti taqtii*, *tasmiti bataqayuz*) in accordance with Persian literature. Based on the characteristics presented in treatises, based on internal rhyme it can be seen that figure tasmit later formed the basis of the musammat genre.

**ЕДИНОВРЕМЕННЫЙ НАУЧНЫЙ СОВЕТ НА ОСНОВЕ
НАУЧНОГО СОВЕТА DSc.03/30.12.2019.FIL.19.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И
ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ
ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

ХАМРОЕВА ОРЗИГУЛ ДЖАЛОЛОВНА

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАУКИ О РИФМЕ В ТРАКТАТАХ
ПО ПОЭТИКЕ ПЕРИОДА ТИМУРИДОВ**

**10.00.06 – Сравнительное литературоведение, сопоставительное
языкознание и переводоведение**

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора филологических наук (DSc)**

Тема диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2022.2. DSc/Fil439.

Диссертация выполнена в Ташкентском Государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Автореферат диссертации размещен на трех языках (узбекский, английский, русский, (резюме)) на веб-сайте Ученого совета (www.tsuull.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научный консультант:	Болтабаев Хамидулла Убайдуллаевич доктор филологических наук, профессор
Официальные оппоненты:	Шодмонов Нафас Намозович доктор филологических наук, профессор Эшонкулов Хусниддин Примович доктор филологических наук, профессор Кобилова Зебохон Бакировна доктор филологических наук, доцент
Ведущая организация:	Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз

Защита диссертации состоится на заседании Единовременного Научного совета на основе Научного Совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 по присуждению научных степеней при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои «26» *ноябрь* 2022 года в *10⁰⁰*. (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, ул. Юсуфа Хос Хожиба, 103. Тел. (99871) 281-42-44, факс (99871) 281-42-44. (www.tsuull.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-Ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрирована за номером *229*). Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, ул. Юсуфа Хос Хожиба, 103. Тел. (99871) 281-42-44, факс (99871) 281-42-44. (www.tsuull.uz).

Автореферат диссертации разослан «*14*» *ноябрь* 2022 года.
(Протокол рассылки № *1* от «*14*» *ноябрь* 2022 года).

Ш.С.Сирожидинов
Председатель единовременного научного совета на основе Научного Совета по присуждению ученых степеней, д.ф.н., профессор

К.У.Пардаев
Ученый секретарь единовременного научного совета на основе Научного Совета по присуждению ученых степеней, д.ф.н., доцент

Н.А.Джабборов
Председатель научного семинара единовременного научного совета на базе Научного совета по присуждению ученых степеней, д.ф.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора наук (DSc))

Цель исследования – провести сравнительный анализ науки о рифме в поэзии периода Тимуридов с точки зрения теоретических, практических и поэтических элементов, выявить тенденции исторического развития и ее специфические черты.

Задачи исследования:

оценить факторы развития рифмоведения периода Тимуридов, как этапа эволюционного формирования узбекской (тюркской) и персидско-таджикской теорий рифмы, и на этой основе провести сравнительный анализ трактатов о рифме;

сравнительно изучить арабские и персидско-таджикские источники рифмоведения, которые послужат теоретической основой для трактатов этого периода;

разработать на основе трактатов сравнительно-историческое описание теорий *элементов рифмы, рифмовки букв, движения рифмы, ошибок в рифме, рифмотипов* в тюркском и персидско-таджикском рифмоведении;

определить своеобразие теоретических взглядов и подходов к происхождению *букв рифмы* и их прямой и косвенной связи с *рифмотипами*;

определить факторы традиционности и оригинальности в науке о рифме периода Тимуридов на основе определения специфических и общих аспектов теории типов рифмы в рифмоведении этого периода;

провести сравнительный анализ взглядов на *связность* и своеобразие *рифмы, размера и художественных средств* в рифмоведении периода Тимуридов.

В качестве объекта исследования были выбраны произведения, созданные в период Тимуридов: «Фунун ул-Балога» шейха Ахмада Тарази, «Рисолаи Кафия» Абдурахмана Джами, «Бадоз ус-саноз», «Рисолаи Кафия» Атоуллы Хусайни, «Бадоз ул-афкор» Хусейна Ваиза Кошифи, а также в определенной степени были рассмотрены арабские и персидско-таджикские трактаты о рифмоведении, созданные до XV века.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Рифмоведение периода Тимуридов исследовано как этап развития узбекской и персидско-таджикской теории рифмы на основе трактатов шейха Ахмада Тарази, Вахида Тебризи, Абдурахмана Джами, Атоуллы Хусайни, Хусейна Ваиза Кошифи, а также в результате сравнительного анализа этих трактатов были доказаны на уровне рифмования единицы исследования, такие как *рифма, рифмовка букв, движения рифмы, виды рифмы, ошибки в рифме, радиф, хаджиб*;

определено, что в результате сопоставления персидско-таджикской рифмы, служившей теоретической основой для трактатов в период Тимуридов, и источников, выбранных в качестве объекта исследования, труды Шамсуддина Кайса Рази в вопросе, связанном с изучением *рифмы букв*, Насириддина Туси по теории *движения рифмы*, работы Шамса Кайса Рази и

Насириддина Туси по *теории рифмотипов* послужили основой для рифмоведения этого периода;

обосновано, что количество различных *рифмовочных букв и движений, ошибки в рифме, виды рифмы*, направленность трактатов, характер и цели авторов напрямую связаны с языковыми законами тюркского и персидского рифмоведения;

в результате изучения отношения рифмы в художественной литературе, ее места в тюркской литературе было доказано, что *тюркская рифма* связана с возможностью языка, важным правилом стало участие радифа, хаджиба, были разработаны новые теоретические правила определения буквы рави и васль, расширена возможность использования рифмованных букв, изменено отношение к ошибкам рифмовки;

научно обоснован генезис типов рифмы, и в результате сопоставления установлено, что эти типы являются основным типом рифмы по участию *частей рифмы (такти)*, и что ее место в творчестве поэтов зафиксировано;

на основе научно-теоретических сведений в трактатах по поэтике было определено, что *учение об арузе, рифме и художественности составляют одну единую науку, что эти три учения взаимосвязаны, что ошибки в рифме и художественные средства, основанные на рифме*, изучались авторами трактатов на основе разных принципов.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов, полученных при сравнительном анализе науки о рифме в трактатах по поэтике периода Тимуридов:

научные выводы о влиянии научных подходов к рифме в арабских и персидских трактатах, созданных в XI-XIII веках, на тюркскую литературу, вопросы традиции и самобытности, художественного мастерства, стиля, темы и символов, развития жанров, классификации трактатов по поэтике периода Тимуридов использованы в фундаментальном проекте ОТ-Ф1-030 «Издание многотомной монографии (Том 7) по «Истории узбекской литературы» (в 2017-2020 гг.), (справка №04/1-554 Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои от 18 мая 2022 года). В результате сравнительный анализ литературных поэтических источников, созданных в период Тимуридов, а также подготовленная монография обогатились новой, аналитической информацией.

Наука о рифме представляет собой совокупность научно-теоретических обобщений о форме поэзии, созданной в мышлении народов Востока, таких как наука аруз и наука о художественности, эти подходы были использованы в практическом проекте № ПЗ-20170927147 «Исследование тюркских письменных источников с древнейших времен до XIV века» (2018-2020 гг.), (справка № 04/1-556 Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои от 18 мая 2022 года). В результате трактаты, созданные в эпоху Тимуридов, были признаны неотъемлемой частью национально-духовного и литературного наследия нашей страны.

Выводы о периоде Навои и Тимуридов, литературных связях и научной среде в период Тимуридов, создании трактатов по науке об арузе, художественности и рифме, вопросах поэтики в творчестве Навои, в определении научного подхода, анализ принципов в историко-научных трудах Навои «Мезон ул-Авзон», поэтика, представленная в произведениях «Мухокамат ул-лугатайн» и ее составляющие, взгляды на науку об арузе, о художественных средствах, науке о рифме, выводы сравнительного анализа по научным подходам в трактатах по поэтике периода Тимуридов использованы при выполнении практического гранта ПЗ-20170926459 – «История навоиведения (XX – XXI вв.)» (в 2018-2020 гг.), (справка № 04/1-555 Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои от 18 мая 2022 года). В результате на основе сопоставления элементов рифмы в трактатах была определена специфика литературоведения периода Тимуридов;

соотношение формы и содержания в художественной литературе, стиль и мастерство поэта, практическое применение поэтических элементов, научные материалы, относящиеся к творчеству Атоуллы Хусейни, использовались при подготовке сценариев программы «Такдимот» на телеканале «Узбекистон тарихи» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (справка № 06-28-980 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 4 июля 2022 года). В результате повысилось качество телевизионных программ, укрепилось понимание и восприятие роли наших предков в формировании нашей национальной духовности, их вклада в мировую цивилизацию и культуру.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы, общий объем работы 266 страниц.

E'LON QILINGAN ISHLAR RO'YXATI
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I bo'lim (I part; I част)

1. Ҳамроева О.Ж. Темурийлар давридаги поэтикага доир рисолаларда қофия илмининг қиёсий таҳлили. Монография. -Т.: BOOKMANY PRINT. 2022.
2. Ҳамроева О.Ж. Мумтоз поэтикада радиф ва ҳожиб тадқиқи.//Ўзбек тили ва адабиёти. 2-сон, 2022 йил. –Б. 60-65. (10.00.00 № 1)
3. Намроева О.Ж. Husayn Voiz Koshifiyning “Badoye’ ul-afkor” asari tadqiqi// Qo‘qon DPI. ILMIY XAVARLAR. 1 (5) Mart. -B.119-201.
4. Ҳамроева О.Ж. “Жамъи мухтасар”да мумтоз қофия турлари тадқиқи.// Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал). 01.2022. -Т. –Б. 101.
5. Намроева О.Ж. Shamsiddin Qays Roziyning “Al-mo‘jam fi ma‘oyiri ash‘or ul-ajam” asarining o‘rganilishi.// Til va adabiyot ta‘limi. 2021 y. 12-son. -B. 45-47. (10.00.00. №9)
6. Ҳамроева О.Ж. XX аср бошларида илми қофияга муносабат. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2-сон, 2020 йил. –Б. 51-54. (10.00.00 № 1)
7. Ҳамроева О.Ж. Абдурахмон Жомий “Рисолаи қофия” асарининг таркибий тузилиши.// Илм сарчашмалари”. 2020 йил. № 1. -Б.151-157.
8. Намроева О.Ж. Bobur g‘azallarida murdaf qofiya. // Buxoro davlat universiteti Ilmiy Axboroti. 2-son, 2020 yil. -B. 188-192. (10.00.00 № 12)
9. Намроева О.Ж. Classification of fine arts in "Hadoyiq us-sikhr".// Buxoro davlat universiteti Ilmiy Axboroti.1-son, 2022 yil. -B. 47-57. (10.00.00 № 12)
10. Ҳамроева О.Ж. "Ташриъ санъатида бадиият, қофия ва вазн уйғунлиги". // Ўзбек тили ва адабиёти. 2-сон, 2021 йил. –Б. 60-64. (10.00.00 № 1)
11. Ҳамроева О.Ж. Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар” асари тадқиқи. // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал) 17.09.2020. -Б.72-81.
12. Намроева О.Ж. Correlation between the science of rhyme and the science of bade’. // Buxoro davlat universiteti Ilmiy Axboroti. 2-son, 2020 yil. -B. 181-188. (10.00..00 № 12)
13. Намроева О.Ж. Abu Zakariyyo (al-Xatib) Tabriziyning Al--kafi-l aruz val qavofiy (“Aruz va qofiyaga oid kifoya”)” asarida aruz va qofiya tadqiqi. // Oltin bitiklar. 4-son 2021. -B. 66-80.
14. Намроева О.Ж. The rhyming study at “Funun ul-balaga”. Journal of Critical Reviews . ISSN- 2394-5125/ Vol 7, Issue 3, 2020. P. 482-484.
15. Намроева О.Ж. The study of movements of rhyme. // European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) Vol. 3 No. 04, April 2022 ISSN: 2660-5589. -P.171-175
16. Намроева О.Ж. Navoiyning mahjub baytlari // “Alisher Navoiy va XXI asr”

mavzuidagi buyuk shoir tavalludining 581 yilligiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. 2022 yil, 5 fevral. -B.186-191.

17. Xamroeva O.J. Mumtoz qofiyaga oid badiiy san'atlar tadqiqi. // «Türkiy xalqlari folklori ham adabiyati tarixi izertleniyining ahamiyatli masalalari» xalqaro onlayn ilmiy-nazariy konferentsiyasi materiallari. Nuqus. 27-28-may, 2020 yil. -B. 123-127.

18. Xamroeva O.J. Mumtoz qofiyaga oid manbalar tasnifi // Mumtoz qofiyaga oid manbalar tasnifi. Uzbek filologiyasida matnshunoslik va manbashunoslik muammolari. III Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari Namangan, 2020 yil 12-13 iyun. -B.229-236.

19. Hamroyeva O.J. Poetika ilmining muhim manbasi (Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us-sehr" asari asosida) // "Filologiyaning umumnazariy masalalari" mavzusidagi respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. 28.09.2020. -B.310-313

II bo'lim (II part; II част)

20. Xamroeva O.J. Mumtoz qofiya nazariyasi asoslari. U'quv qullanma -T.: BOOKMANY PRINT. 2022.

21. Xamroeva O.J. Shamsiddin Qays Roziyning "Al-m'jam fi ma'oyiri ash'or al-ajam" asari tadqiqi // Meros. 2-son.2021, -B.145-154.

22. Hamroyeva O.J. "Devonu lug'otit turk" asarida mumtoz qofiya elementlari. "O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. -T. 2019 yil 29-oktyabr. -B. 291-297.

23. Xamroeva O.J. "Namuna adabiyoti tojik" majmuasida Navoiydan parchalar. "Aliшер Navoiy va XXI asr" xalqaro ilmiy-nazariy anjuman. 2020 yil, 9 fevral. -B.151-157.

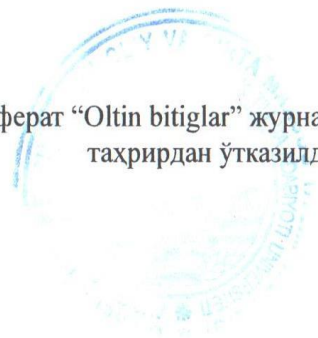
24. Hamroyeva O.J. The study movements of rhyme. European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) Available Online at: Vol. 3 No. 04, April 2022 ISSN: 2660-5589. -P. 171-175.

25. Hamroyeva O.J. Analysis of the rhyme "Uyubi" (According to "Risoi Kofia" by Abdurahmon Jami and "Funun ul-baloga" by Ahmad Tarazi). "Theoretical & Applied Science" International Scientific Journal. Philadelphia (USA). (№ 23; SJIF 5,667; JIF 1,500) 2019. № 12. P 550-554.

26. Hamroyeva O.J. "Debocha"dagi saj'ning poetik vazifasi. "Muhammad Rizo Ogahiyning o'zbek mumtoz adabiyotida tutgan o'rni" mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy konferentsiyasi materiallari. -T., 20-may 2020 yil. -B.

27. Hamroyeva O.J. Nosiriddin Tusi's Me'yor ul-ash'ar is an important source for the study of classical rhyme. International Journal of Research in Economics and Social Science (IJRESS) ISSN 2249-7382 With impact factor 7.077/ Volume 10, Issue 9 of September 2020. -P.11875-11879.

28. Hamroyeva O.J. Reflection of issues of classical poetics in “Me'yor ul-ash'ar”. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). SJIF Impact Factor: 6.260| ISI I.F.Value:1.241| Journal DOI: 10.36713/epra2016. ISSN: 2455-7838. Volume: 5 | Issue: 4 | April 2020. -P.375-377.
29. Hamroyeva O.J. Alisher Navoiy qit'alarining qofiya tizimi. “Alisher Navoiy va XXI asr” xalqaro ilmiy-nazariy anjuman. 2021 yil, 9 fevral. -B.602-607.
30. Hamroyeva O.J. The study of rhyming letters in “Al-Mu'jam”. International Research Journal of Human Resource and Social Sciences ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218) Impact Factor 5.414 Volume 8, Issue 04, April 2021. -P.17-23.
31. Hamroyeva O.J. A STUDY OF PERSIAN SOURCES ON CLASSICAL RHYME. INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ) ISSN: 2347-6915 SJIF Impact Factor: 7.472 GALAXY An International Interdisciplinary Monthly Journal Volume 9, Issue 9, September, 2021. -P. 111-115.
32. Ҳамроева О.Ж. Навоийнинг мумтоз поэтикага оид қарашлари (“Мажолис ун-нафоис” асари асосида) Туркий филологиянинг долзарб масалалари, назарий ва инновацион таълим технологиялари” халқаро илмий-амалий конференция. Нукус.2021. -Б.391-396.
33. Hamroyeva O.J. A study of two important sources on Classical poetics/ NVEO - Natural volitiles and essential oils. 8/5 E-ISSN: 2148-9637/ SCOPUS Q 3/ -P 1187-1194.
34. Hamroyeva O.J. Navoiy g'azaliyotida musajja' g'azallarning o'rni (“Favoyid ul-kibar” devoni asosida) // Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari. 67-xalqaro konferensiya materiallari. 2022-yil 8 fevral. –Toshkent, 2022. -B. 257-263.
35. Hamroyeva O.J. Navoiy fardlarining qofiya tizimi // ALİ ŞÎR NEVÂÎ VE ESERLERİ SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI. İstanbul, 2021. -B. 101-107
36. Hamroyeva O.J. Qutadg'u bilig” asarida vazn va qofiya uyg'unligi.// O'ZBEK TILINI DUNYO MIQYOSIDA KENG TARG'IB QILISH BO'YICHA HAMKORLIK ISTIQBOLLARI xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2020-yil, 19-20 – oktabr. -B. 143-151.

Автореферат “Oltin bitiglar” журналі тахририятида
тахрирдан ўтказилди.

Адади 100 нусха. Бичими 60x84 ¹/₁₆
Босма табоғи 4. «Times New Roman» гарнитураси.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.